

DIYARBAKIR VİLAYETİ'NDE ÂSÂR-I ATİKA BİLİNCİNİN GELİŞİMİ: MÜZE-İ HÜMÂYÛN FAHRÎ MEMURU NATIK EFENDİ VE FAALİYETLERİ

DEVELOPMENT OF AWARENESS ON CULTURAL HERITAGE IN DIYARBAKIR PROVINCE: MÜZE-İ HUMÂYÛN HONORARY OFFICER NATIK EFENDİ AND HIS ACTIVITIES

Hakan ASAN*

Geliş Tarihi/Received:21.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted:13.06.2022

ASAN, Hakan, (2022), "Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natik Efendi ve Faaliyetleri", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 399-429.

Öz

Osmanlı Devleti, kültürel yönden farklı birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve hem nitelik, hem de nicelik bakımından zengin topraklar üzerinde hâkimiyet sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nde âsâr-ı atıka konusunda başlangıçta kanunname ve fıkıh usullerine göre bir yol izlenmiş olsa da zamanla uygulanan nizamnameler sonucunda ilerleme sağlanmış ve müzecilik ile eski eser bilincinin gelişimine katkı sağlanmıştır. Modern anlamda müzeciliğin temeli Sultan Abdülmecit döneminde Fethi Ahmet Paşa'nın çabalarıyla atılmıştır. Bununla birlikte II. Abdülhamit dönemi ve Osman Hamdi Bey'in Müze-i Hümâyûn müdürlüğü sürecinde ise köklü hukuksal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı merkezinde oluşan âsâr-ı atıka bilinci kısa bir sürede taşraya yansımıştır. Bu çalışma mahallî görevlilerin yanı sıra özellikle Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natik Efendi'nin tutumu bağlamında Osmanlı taşrasında eski eser bilincinin gelişimini tespit etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Ayrıca XIX. yüzyılın son ve XX. yüzyılın ilk yıllarını kapsamaktadır. Söz konusu süreçte ve belirtilen maksat doğrultusunda Diyarbakır Vilayeti'nde âsâr-ı atıka bilincinin gelişimi konusunda genel bir değerlendirme yapılmış ve Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natik Efendi'nin faaliyetleri de derinlemesine irdelenmiştir. Buna göre; Diyarbakır'da âsâr-ı atıka bilincinin nasıl ortaya çıktığı, merkezde uygulanan eski eser politikalarının Diyarbakır'a nasıl yansıdığı, hangi süreçlerden geçildiği ve nasıl bir yol izlendiği, Natik Efendi'nin eski eser alanındaki konumu ve Diyarbakır'daki faaliyetleri ele alınmıştır. Bilahire Diyarbakır'dan Müze-i Hümâyûn'a hangi tür eserlerin nakledildiği ve bunların da nasıl korunduğuna yönelik çabalar değerlendirilmiştir. Söz konusu sorulara cevap bulabilmek için Osmanlı Devleti'nin o dönem içerisinde tutmuş olduğu ve bugün Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler ile dönemin basını ve salnameler üzerinden süreç izlenmiştir. Bununla birlikte söz konusu ve sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserlere de başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Diyarbakır, Âsâr-ı Atıka, Natik Efendi, Meskûkât, Naram-Sin Steli*

*Dr. Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır, hakan.asan@dicle.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8911-5247>).

Abstract

The Ottoman Empire hosted many culturally different civilizations and maintained dominance over rich lands in terms of both quality and quantity. In the field of cultural heritage, although a path was followed in accordance with the methods of law and fiqh at the beginning, progress was made in the field of regulations over time, and a contribution was made to the development of the awareness of museology and antiquities. The foundation of modern museology in the Ottoman Empire was laid during the reign of Sultan Abdülmecit and with the efforts of Fethi Ahmet Pasha. However, in the period of II. Abdülhamit and Osman Hamdi Bey's directorship of the museum, deep-rooted legal and institutional arrangements were made. There upon, the cultural heritage consciousness that emerged in the Ottoman center was reflected in the countryside in a short time. This study was written in order to determine the development of antiquities consciousness in the Ottoman provinces, especially in the context of the attitude Honorary Officer of the Diyarbakır Müze-i Hümayûn (imperial museum) of Natic Efendi, as well as the local officials. It also covers the last years of the XIX century and the first years of the XX century. In the said process and in line with the stated purpose, a general evaluation was made on the development of the cultural heritage consciousness in Diyarbakır Province and the activities of Diyarbakır Müze-i Hümayûn Honorary Officer Natic Efendi were also examined in depth. According to this; How the cultural heritage consciousness emerged in Diyarbakır, how the antiquities policies implemented in the center reflected on Diyarbakır, what processes were passed and what kind of path was followed, the position of Natic Efendi in the field of antiquities and his activities in Diyarbakır were discussed. Subsequently, the efforts to determine what kinds of artifacts were transferred from Diyarbakır to the Müze-i Hümayûn and how they were preserved were evaluated. In order to find answers to these questions, this process has been followed through the documents that the Ottoman Empire kept during that period and which are in the Ottoman archives today, as well as the press life of the period and the annuals. In addition, the works written in the mentioned period and in the following periods were also consulted.

Keywords: *Diyarbakır, Cultural Heritage, Natic Efendi, Coin, Naransin Stel*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti bulunduğu coğrafya ve hâkim olduğu kültürel miras bağlamında birçok medeniyete ait zengin bir âsâr-ı atıkaya ev sahipliği yapmıştır. Bununla birlikte eski eserlerle ilgili araştırma, çalışma ve teşkilatlanma Avrupa devletlerine nazaran daha geç bir dönemde şekillenmeye başlamıştır. Tophane-i Âmire Müşiri Fethi Ahmet Paşa 1846 yılında Topkapı Sarayı'ndaki Harbiye Anbarı'nda mevcut bulunan eski eserleri düzenlemiş, farklı eski eserlerin de burada toplanılmasını sağlamış ve Türk müzeciliğinin öncülüğünü yapmıştır.¹ Bu dönemde hükümet, vilayetlerde bulunan eski eserlerin tespit ve değerlendirmesi ile kıymeti bulunanların İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine arama faaliyetleri gerçekleştirildiği gibi vilayetlerde mevcut veya yeni bulunan eser ile paralar da merkeze gönderilmiştir.² Müzecilik yolunda meydana gelen söz konusu gelişmelerin yanı sıra eski eser ve binaların korunması, saklanması ve zarar görmemesi amacıyla merkez tarafından talimat da gönderilmiştir.³ Bununla birlikte vilayetlere gönderilen bu talimatlarda eski eserlere zarar verilmesi önlenmek istenmesine rağmen, eski eserlerin korunması yönünde herhangi bir kapsamlı yasal düzenleme yapılmamış ve bu hususta tamamen fıkıh hükümlerine bağlı kalmıştır. Buna göre taşınmaz eski eserler vakıflara, özel kişilere veya devlete aittir.⁴ Eski eserlerin korunmasına yönelik doğrudan doğruya ilk düzenleme ise 1858 tarihli ceza kanunnamesinde yer almıştır. Söz konusu kanunnamenin 133. maddesi hükmüne göre "*hayrât-ı şerife ve tezyînât-ı beldeden olan ebniye ve âsâr-ı mevzuayı hedm ve tahrîb ve yâhûd bazı mahallerini kırıp rahnedâr eden ...*" olursa zararı karşılıktan sonra bir aydan bir seneye kadar hapis cezasına çarptırılması ve bir mecdiyeden on mecdiyeye kadar da nakit para cezası vermesi kararlaştırılmıştır.⁵ Abdülmecit dönemindeki bu faaliyetlerle birlikte ilerleyen yıllarda hazırlanacak nizamnamelerin kuralları da biçimlenmeye başlamıştır. Bu süreçte ahalden eski para veya buna benzer kıymetli bir eşya bulana genellikle bedelinin beşte dördü veya tamamı verilmiştir. Devlet hissesine ise genellikle bedelinin beşte biri veya nadiren de tamamı kalmıştır. Söz konusu oranlar belirlenirken 1858 tarihli arazi kanunnamesi ve fıkıh hükümlerine müracaat edilmiştir. Bununla birlikte bulunan eski paraların ahalinin tasarrufunda kalmasına müsaade edilmemiş ve bu paralar doğrudan merkeze gönderilmiş veya mahallî yetkililere teslim edilmiştir.⁶

Harbiye Anbarı'nda koruma altına alınan eserler ilk süreçte özel bir koleksiyon durumunda kalmış, ahalinin gezebileceği bir mekân olarak herhangi bir işlevi olmamıştır. Ahmet Fethi Paşa'nın 1858 yılında vefat etmesi, müzecilik ve eski eser faaliyetlerinin

1 *Müze-î Hümâyûn Rehnümâ*, Mahmûd Bey Matbaası, Konstantiniye 1319, s. 3; Erdem Yücel, "Müze", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 241; Davut Hut, "Fethi Paşa", *TDVİA*, C. Ek-1, Ankara 2020, s. 451.

2 İlber Ortaylı, "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1599-1600; Biray Çakmak, "Osmanlı Taşrasında Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Gediz Kazasında Bulunan Eski Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2019, s. 170-171.

3 BOA. A.}MKT.UM. 102/88, 1268 N. 27/15 Temmuz 1852.

4 Ahmet Mumcu, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 3-4, 1969, s. 66.

5 BOA. A.}DVN.MKL. 74/31, 1275 R. 9/16 Kasım 1858.

6 BOA. A.}MKT.NZD. 12/28, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850; BOA. A.}MKT.MVL. 51/40, 1268 Ca. 22/14 Mart 1852; BOA. İ. DH. 442/29207, 1276 S. 17/15 Eylül 1859; *Kânûnnâme-i Arâzi*, Takvîmhâne-i Âmire, Dersaadet 1274, s. 31; Hüsnü Efendi, *Arâzi Kânûnnâmesi Şerhi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1310, s. 233-236; Halis Eşref, *Külliyat-ı Şerh-i Kânûn-ı Arâzi*, A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiyesi, Dersaadet 1316, s. 601-607; Kuyucaklızâde Mehmed Atif Bey, *Arâzi-i Kânûnname-i Hümâyûnu Şerhi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1319, s. 339-345.

yavaşlamasına neden olmuştur. Ayrıca toplatılan eserler konusunda resmî bir teşkilatlanmaya da geçilememiştir. Bu alanda önemli gelişmeler ise 1868 ve 1869 yıllarında gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki ilk esaslı ve müstakil düzenleme, yani yedi maddeden teşekkül eden ilk âsâr-ı atıka nizamnamesi ise 13 Şubat 1869 tarihinde yayımlanmış ve eserlerin sergilenmesi için de bir müzenin açılması kararlaştırılmıştır. Koleksiyon Müze-i Hümayûn⁷ ismini almış ve Galatasaray Sultanîsi öğretmenlerinden Edward Goold ise müdür tayin edilmiştir.⁸ Goold yaklaşık üç yıllık müdürlüğü sürecinde müzedeki eser sayısını arttırmış, envanter ve kataloglama çalışması yapmıştır. Ayrıca bir taraftan da bizzat araştırmalar yapmış ve yeni kazıların yapılması sağlanmıştır. Goold'un görevden alınmasından sonra Avusturya Sefiri Prokesch-Osten'in tavsiyesi üzerine Avusturyalı Terenzio müdür tayin edilmiştir. Söz konusu şahıs yaklaşık bir yıl kadar görevde kalmış ve bu süreç sonunda intizamsızlıktan dolayı memuriyetten alınmıştır.⁹ 1872 yılında ise Müze-i Hümayûn Müdürlüğü yeniden teşkilatlandırılmış ve göreve Alman Dr. Anton Dethier¹⁰ tayin edilmiştir. Dethier, bu tarihten 1881 yılına kadar müze müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Bu süreçte müze Çinili Köşk'e nakledilmiş ve 8 Nisan 1874 tarihinde yeni âsâr-ı atıka nizamnamesi yayımlanmıştır.¹¹ 36 maddeden oluşan 1874 nizamnamesinin ilk nizamnameye göre daha geniş bir teferruat ve gelişmişlik düzeyine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yaptırım gücünde eksikliklerin bulunduğu ve bu sebeple de özellikle eski eserlerin ülke dışına çıkarılmasını tam olarak engelleyemediği ve zafiyet taşıdığı görülmektedir.¹² Bunun sonucunda da bazı eserlerin yurtdışına çıkarıldığı ve eski eser kayıplarının yaşandığı anlaşılmaktadır. Dethier'in ölümü üzerine müze müdürlüğüne 11 Eylül 1881 tarihinde Sadrazam İbrahim Ethem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey atanmış ve vefat ettiği 24 Şubat 1910 tarihine kadar memuriyetini devam ettirmiştir. Hamdi Bey döneminde Osmanlı müzeciliği çok farklı bir döneme girmiş, hukukî ve kurumsal düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte Hamdi Bey'in bizzat katıldığı kazılar yapılmış, 1892 yılında Çinili Köşk'ün karşısında yeni bir müze binası inşa edilmiş ve eserlerin muhafazasına önem verilmiştir.¹³ Ayrıca ihtiyacı tam anlamıyla karşılayamayan 1874 nizamnamesinin yerine 37 maddeden teşekkül eden 1884 tarihli yeni nizamname

7 Müzenin tarihçesiyle ilgili bilgiler neşredilen katalog ve rehber kitaplarında yer almıştır. Başlangıçta Antikhane, Müzehane-i Osmanî, Müze-i Şahane, Müze-i Âmire ve Ali Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ise Müze-i Hümayun ismi verilmiştir. 15 Kasım 1922 tarihinden sonra ise Âsâr-ı Atıka Müzesi olarak isimlendirilmiştir (Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları (Tarihçesi, Tasnîfâtı ve Mikdârı)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339 (1923), s. 5).

8 Takvîm-i Vakâyi Gazetesi, No: 2053, 1285 Za. 1/13 Şubat 1869, s. 1; Müze-i Hümayûn Rehnûmâ, Matbaa-i Ahmed İhsân ve Şürekâsı, Konstantiniye 1337, s. 6; Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1598; Hüseyin Karaduman, "Belgelerle İlk Türk Asâr-ı Atıka Nizamnamesi", *Belgeler*, C. 25, S. 29, 2004, s. 76-80.

9 Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları (Tarihçesi, Tasnîfâtı ve Mikdârı)*, s. 6-8.

10 Detaylı bilgi için bakınız; Meltem Begüm Saatçı Ata, "Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'in Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi Dergisi*, S. 21, 2021, s. 459-482.

11 *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1318, s. 566-567; Hüseyin Türkseven, Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası ve Müze-i Hümayun'un Kuruluşu, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale 2010, s. 47-50. Ayrıca Müze-i Hümayun'un kuruluşu ve gelişimi süreci hakkında detaylı bilgi için bakınız; İdris Yücel-Biray Çakmak, "Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası: Kurumsal Düzenlemeler ve Uygulamalar", *Halil İnalçık Armağanı - IV Tarih Araştırmaları*, Ahmet Özcan (Ed.), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 279-291.

12 BOA. A.}DVN.MKL. 12/5, 1291 S. 28/16 Nisan 1874; *Âsâr-ı Atıka Nizâmnamesi*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1291, s. 2-8.

13 *Müze-i Hümayûn Rehnûmâ*, Matbaa-i Ebûzziyâ, Konstantiniye 1330, s. 12-14; Filiz Gündüz, "Osman Hamdi Bey", *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 468-469.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

yürürlüğe girmiştir. Söz konusu nizamnamede eser mülkiyetinin kayıtsız şartsız devlete ait olduğu vurgusu ön palana çıkartılmış ve eserlerin ülke dışına çıkışı engellenmek istenmiştir. Ayrıca eski eser tanımı genişletilmiş ve yorumlara ihtiyaç duyulmayacak surette belirginleşmeye gidilmiştir. Bununla birlikte arkeolojik kazılardan çıkarılan eski eserlerin Müze-i Hümâyûn'a teslim edilmesi şartı yer almıştır.¹⁴ Bunlara rağmen zaman zaman özellikle yabancı ülkelerin diplomatik ilişkileri kullanarak söz konusu nizamnamenin dışına çıkma çabasına girdiği de görülmüştür. Bu sebeple söz konusu mevzuaya önlem alma düşüncesinin ön plan çıktığı 1906 tarihli nizamname de teşekkür etmiştir.¹⁵ Osman Hamdi Bey'in vefatı üzerine yerine 1892 tarihinden itibaren müdür muavini görevinde bulunan kardeşi Halil Edhem Bey, 27 Şubat 1910 tarihinde müdür tayin edilmiştir.¹⁶ Bu süreçte merkezde yetkililerin aldığı kararlar ve taşraya gönderdiği talimatlar etkisini kısa bir sürede göstermiştir. Ayrıca Osmanlı taşrasındaki mahallî idareciler ve ahali arasında da bu konuda ciddi bir hassasiyet oluşmaya başlamıştır. Buna göre; belirlenen yerlerde keşifler yapılabileceği, memleketin bu konuda zengin olduğu ve merkezde kurulacak bir müzenin de bu yöntem ile gelişebileceği mahallî idareciler tarafından ifade edilmiştir.¹⁷ Osmanlı taşrasında yaşanan söz konusu durum Diyarbakır Vilayeti¹⁸ için de geçerlidir. Osman Hamdi Bey döneminde ivme kazanan âsâr-ı atıka çalışmalarının etkisi Diyarbakır Vilayeti'nde de hissedilmiştir. Özellikle Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi'nin faaliyetleri bu bilincin taşraya yansıdığı bir örneği niteliğindedir.

A. Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişmeye Başlaması

Diyarbakır Vilayeti'nde eski eserler konusundaki ilk gelişmelerin daha çok meskûkât-ı atıka, yani eski paralarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın son dönemlerinden XIX. yüzyılın ortalarına kadar vilayet genelinde ve çevresinde bulunan eski paraların merkeze veya mahallî idarecilere teslim edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca her ne kadar müzecilik çalışmaları tam anlamıyla teşekkür etmese de eski paraların zarar görmesine veya kişilerin elinde kalmasına müsaade edilmediği görülmektedir. Bununla birlikte ilk süreçte çoğunluğunun tesadüfen ortaya çıktığı eski paraların Maliye Nezareti, Darphane-i Âmire, mahallî idarecilere veya hazineye teslim edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1786 yılında Ergani Madeni civarındaki Behramaz Nahiyesi'ne tabi Çöğü ve Malato köyleri arasındaki mevkide kuffî hat yazılı bir bardak içinde muhtelif sikkeler bulunmuştur. Söz konusu

14 BOA. A.} DVN.MKL. 25/45, 1301 Z. 29/20 Ekim 1884; BOA. ŞD. 215/13, 1316 S. 29/19 Temmuz 1898; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1316, s. 160-169; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1317, s. 162-171.

15 BOA. ŞD. 220/70, 1323 Z. 18/13 Şubat 1906; *Âsâr-ı Atıka Nizâmnamesi*, Asır Matbaası, İstanbul 1322, s. 1-16.

16 Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları* (Tarihçesi, Tasnifâtı ve Mikdârı), s. 18; Semavi Eyice, "Eldem, Halil Ethem", *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 19.

17 BOA. A.} MKT.UM. 102/88, 1268 N. 27/15 Temmuz 1852; BOA. İ.DH. 372/24654, 1273 B. 26/22 Mart 1857; BOA. İ.HR. 171/9254, 1276 S. 20/18 Eylül 1859.

18 XIX. yüzyılda Osmanlı idarî yapısında birçok değişiklik meydana gelmiştir. Bu gelişme Diyarbakır (Diyarbakır) Vilayeti için de geçerlidir. Diyarbakır Vilayeti sınırları zamanla küçülmüş ve yeni vilayetler ile müstakil mutasarrıflık teşekkül etmiştir. 1878 öncesinde Diyarbakır Vilayeti; Diyarbakır, Mardin, Malatya, Mamûretülaziz ve Siirt sancaklarından oluşmaktadır. 1904-1905 senesinde ise Diyarbakır merkez sancağı 6, Mardin sancağı 5 ve Ergani sancağı 3 olmak üzere 3 sancak 11 kazadan ibarettir. 1913-1914 senesine gelindiğinde ise Diyarbakır merkez sancağı 5, Mardin sancağı 5, Siverek Sancağı 3 ve Ergani sancağı 2 olmak üzere 4 sancak ve 15 kazadan teşekkül etmiştir (*Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, Vilayet Matbaası, Diyarbakır 1316, s. Ek tablo; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, Vilayet Matbaası, Diyarbakır 1319, s. 34-61; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanıyye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1328, s. 664-670).

paraların Enderun Hazinesi'ne gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁹ Ayrıca 1810 tarihinde Eğil Kazası'na bağlı Piran köyünde ikamet eden yedi yaşındaki bir çocuk tarla havzasında hayvan otlatırken toprak üzerinde eski sikke ile birkaç adet beyaz akçe bulmuştur. Bunun üzerine diğer arkadaşlarına haber vermiş ve onlar da aynı mevkide yedi-sekiz adet sikke çıkarmıştır. Bunun sonucunda aile büyükleri ve mahallî yetkililere de bilgi verilmiştir. Yetkililerin de bilgilendirilmesi üzerine Eğil Naibi Muhammet Efendi gerekli önlemleri almış, bölgeye gece bekçileri görevlendirmiş ve bu mevkide arama çalışmaları gerçekleştirmiştir. Buradaki görevliler ve köy ahalisinin iki günlük arama faaliyetleri sonrasında öncekilerle birlikte 104 adet para çıkarılmıştır. Sonrasında üç adet daha bulunmuş ve böylece toplamda 107 adet kufî hat içeren sikke hazineye gönderilmiştir.²⁰ 1834 yılında ise Mardin'in Hasori köyünün kuzeyinde beş-altı yaşlarındaki çocukların oyun oynarken bir bakır kabin içinde bulunduğu 1.155 adet gümüş sikke ise merkez yerine bölgenin mahallî idarecisi bulunan Şehr-i Zor Valisi Mehmet Paşa'nın hazinesine teslim edilmiştir.²¹

XIX. yüzyılın ortalarına doğru merkezde yaşanan âsâr-ı atîka faaliyetlerinin etkisi taşraya yansımaya başlamıştır. Bu süreç ve sonrasındaki gelişmeler sonucunda bulunan paralar konusunda daha teferruatlı bilgiler belgelere yansıdığı gibi diğer eski eserlerin de önem kazandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ortaya çıkan eski paralar hakkında; miktarı ve kıymetinin ne kadar olduğu, kim tarafından bulunduğu gibi soruların yanı sıra eski parayı bulan kişi veya kişilere bedelinin verildiğine dair bilgiler de daha geniş bir surette belgelere yansımıştır. Örneğin 1848 tarihli belgede; Mardin Kazası'na bağlı Koçhisar köyünün kible yönündeki bir dönümlük arazisi üzerinde söz konusu köy ahalisinden kadın ve erkeklerin bulunduğu bir grup meskûkât-ı atîka bulmuştur. Söz konusu şahısların mahallî yetkililere gönderdikleri pusulada; 122 adet yirmilik ve 13 adet de onluk olmak üzere toplamda 135 adet Abbasî dönemine ait gümüş sikke bulduklarını bildirmişlerdir. Kaymakam Mustafa Paşa, söz konusu paraların 99.5 dirhem ağırlığında olduğunu, hazineye gönderildiğini ve bedellerinin sahiplerine verilmesi gerektiğini merkeze bildirilmiştir.²² 1850 yılında ise Mardin Kazası'nın Telarman ve Şark köylerinde meskûkât-ı atîka bulunmuştur. Telarman köyü ahalisinden Abdullah, kuyu hafriyatı esnasında bulunduğu 48 adet meskûkât-ı atîkayı yetkililere göndermiş ve söz konusu paralar hazineye teslim edilmiştir. Bunun üzerine bedelinin Maliye Nezareti'nden alınarak Abdullah isimli şahsa teslim edilmesi istenmiştir.²³ Şark köyünde ise 146 adet Efrenciye, yani Avrupa devletlerine ait sikke bulunmuştur. Söz konusu paralar da Darphane-i Âmire'ye teslim edilmiş ve bedelinin Maliye Nezareti tarafından bulan şahıslara ödenmesi kararlaştırılmıştır.²⁴ 1852 tarihinde ise Siverek Sancağı'na bağlı Samsad Kazası'ndan Köş oğlu Mehmet'in, hanesinin hafriyatı esnasında bulunduğu 26 adet altının her biri 45 kuruştan 1.170 kuruş değerinde bir bedeli olduğu bildirilmiştir. Mahallî yetkililer söz konusu bedelin mal sandığından kendisine verildiğini ve alınan senet ile altınların da Darphane-i Âmire'ye gönderildiğini belirtmiştir.²⁵ 1859 tarihinde ise bu defa eski paraların yanı sıra bulunan gümüş zincir parçaları ve yüzük de

19 BOA. C.DRB. 63/3140, 1200 Ş. 29/27 Haziran 1786.

20 BOA. HAT. 573/28091, 1225 N. 4/3 Ekim 1810.

21 BOA. HAT 1271/49239F, 1250 B. 20/22 Kasım 1834; BOA. HAT 1271/49239E, 1250 Ş. 3/5 Aralık 1834; BOA. HAT 1271/49239H, 1250 Ş. 3/5 Aralık 1834.

22 BOA. D.DRB. 24/22, 1264 N. 17/17 Ağustos 1848.

23 BOA. A.} MKT.NZD. 11/92, 1266 N. 28/7 Ağustos 1850.

24 BOA. A.} MKT.MVL. 30/24, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850; BOA. A.} MKT.NZD. 12/28, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850.

25 BOA. A.} MKT.MVL. 51/40, 1268 Ca. 22/14 Mart 1852.

merkeze gönderilmiştir. Sadaret'e gönderilen 24 Ağustos 1859 tarihli yazıda; Diyarbakır Sancağı'na bağlı Silvan Kazası'nın Seyid Ganî köyünde zuhur etmiş olan 260 adet meskûkât-ı atıka, üç parça gümüş zincir ve bir adet yüzüğün söz konusu köyden getirildiği ve posta ile merkeze takdim kılındığı bildirilmiştir. 15 Eylül 1859 tarihinde söz konusu gelişmeyle ilgili gönderilen diğer bir yazıda ise bu meskûkât ve eşyaların kimin mülkünde zuhur ettiği veya devlet arazisinde mi ortaya çıktığı yönündeki bilginin açıkça anlaşılmadığı, bu konudaki net bilginin mahallî idareciler tarafından merkeze iletilmesi ve gelecek cevaba göre geçerliliği bulunan nizam ile usulün uygulanmasına karar verileceği belirtilmiştir.²⁶ Bununla birlikte bulunan veya çıkarılan eski paraların tamamının merkeze gönderilemediği ve bazı şahıslar tarafından ele geçirildiği yönünde gelişmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Örneğin; 1863 yılında Diyarbakır Sancağı'na bağlı Kubik köyünde hafriyat esnasında zuhur etmiş olan 1.100 adet gümüş meskûkât-ı atıkadan 686 adedine ulaşıldığı ve postaya verilerek merkeze gönderildiği mahallî idareciler tarafından bildirilmiştir.²⁷ Yukarıda incelenen belgelerde eski para veya buna benzer eşya bulan kişilere bedelinin ödenmesi istenilmekte ve bu isteğin de gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra ödenen ücret konusunda net bir rakamın genellikle verilmediği görülmekte ve bulan kişiye hangi oranda bir ücretin ödendiği yönündeki bilgilere ulaşılamamaktadır. Bununla birlikte eski paranın kimin tarafından ve hangi tür arazide bulunduğu açıklık kazanması sonucunda geçerliliği bulunan usul ile nizamın uygulanacağı da bildirilmektedir. Bu usul ve nizam olarak ifade edilen hüküm ise 1858 arazi kanunnamesinde yer almaktadır. Söz konusu kanunnamenin 107 maddesi; altın, gümüş, bakır, demir, ağaç, kükürt, alçı, güherçile, zımpara, tuz gibi çeşitli madenlerin nasıl çıkarılacağı ve kişi ile devlet hissesine düşen oranlarının belirlendiği hükümdür. Bununla birlikte detaylı olmasa da son cümlesi meskûkât-ı atıka ve definelerle ilgilidir. Buna göre; *"bi'l-cümle arâzide bulunub mâlik ve sâhibi ma'lûm olmayan meskûkât-ı atıka ve cedîde ve defâ'in-i mütenevvi'anın ahkâmı kütüb-i fıkhiyyede tafsil olunmuşdur"* ifadesi geçmektedir.²⁸ Burada İslam fıkıh hükümlerine göre karar verileceği belirtilmiştir. 1858 arazi kanunnamesinin muhtelif şerhleri hazırlanmış ve söz konusu cümlenin yorumu da yapılmıştır.²⁹ Bununla birlikte meskûkât, silah, yüzük taşları gibi eşyaları bulan kişi beşte dördü veya tamamının bedeline sahip olabilir. Ayrıca söz konusu hüküm ilk olarak 1869 ve sonrasında 1874 âsâr-ı atıka nizamnameleriyle fesholunmuştur. Bu süreç sonrasında ise belirtilen nizamnameler geçerli kılınmıştır.³⁰

1869 ve 1874 âsâr-ı atıka nizamnameleri sonrasında Diyarbakır Vilayeti'nde ortaya çıkan eski para ve eserler konusunda mevcut bilincin ivme kazandığı, eserlerin merkezde tetkik edildiği ve Müze-i Hümâyûn'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1874 yılında merkezden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda; Siverek Kazası'nın Çem Nahiyesi'ne bağlı Hamdun köyünde bulunan 67.5 dirhem gümüş meskûkât-ı atıkanın merkeze ulaştığı bildirilmiş ve

26 BOA. İ. DH. 442/29207, 1276 S. 17/15 Eylül 1859; BOA. A.} MKT.MHM. 167/2, 1276 Ra. 4/1 Ekim 1859; BOA. A.} MKT.MHM. 190/23, 1277 M. 14/2 Ağustos 1860.

27 BOA. A.} MKT.MHM. 257/77, 1279 N. 27/18 Mart 1863.

28 *Kânûnnâme-i Arâzi*, 1274, s. 31.

29 Çeşitli şerh eserlerinde küçük farklılıklar mevcut olsa da genel hatlarıyla benzerlik taşımaktadır. Ayrıca söz konusu meskûkât-ı atıka ve sairenin özel mülkte mi yoksa devlet arazisinde mi çıktığı, üzerinde İslam'a ait işaret olup olmadığı ve bulan kişinin ekonomik gücü önemlidir. Bununla birlikte şahsın özel mülkünde veya ya sahiplenen başka bir kimse olmaması ya da sahipsiz eşya hükmüne düşmesi gerekmektedir. Bu şartlarda bulan kişi genellikle bedelinin ya hepsini ya da beşte dördünü alabilir. Yani hazineye genellikle beşte bir bedel düşebilmektedir. Nadi- ren de olsa bedelinin tamamı hazineye kalabilir (Hüsnü Efendi, *a.g.e.*, s. 233-236; Halis Eşref, *a.g.e.*, s. 601-607).

30 Kuyucaklızâde Mehmed Atıf Bey, *a.g.e.*, s. 339-345.

bedeli olan 91 kuruş 10 paranın ise mahallî mal sandığından karşılanması istenmiştir. Söz konusu paralar merkezde tetkik edilmiş, bunların eski olmakla birlikte kıymetlerinden ziyade değeri olmadığı anlaşılmış ve müzeye gönderilmesine karar verilmiştir.³¹ Bu durum 1874 nizamnamesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu nizamnamenin ikinci maddesinde eski eser tanımı yapılmıştır. Söz konusu tanım çok kısa olmasına rağmen ilk defa madenî eski paralar da bu tanıma dâhil olmuştur. Burada eski paralara taşıdıkları maddi değerden ziyade tarihsel bağlamda bir kıymet atfedilmiştir.³²

B. Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

İlk Müze-i Hümâyûn Müdürü Goold'un Carebella Efendi'yle birlikte uyguladığı yöntem doğrultusunda Dethier de muhtelif vilayetlerde müze için eser toplamak üzere temsilci çalıştırmayı sürdürmüştür.³³ Osman Hamdi Bey döneminde ise uzman müzeci eksikliği ve taşrada duyulan ihtiyaca binaen vilayetlerde müze memurlarının görevlendirilmesi için yasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. 1888 yılında Osman Hamdi Bey tarafından Müze-i Hümâyûn'un işleyişi ve görev dağılımı konusunda ıslah maksadıyla teferruatlı bir nizamname layihası kaleme alınmış, Maarif Nezareti Meclisi'nde müzakere edilmiş ve Sadaret'e takdim olunmuştur.³⁴ 43 maddeden oluşan ve 13 Mayıs 1889 tarihinde yürürlüğe giren söz konusu Müze-i Hümâyûn Nizâmnâme-i Dâhilî layihasının onuncu maddesi ise taşrada görevlendirilecek kişiler konusunda hüküm içermektedir. Buna göre; Müze-i Hümâyûn Müdürü vilayetlerde memur görevlendirilmesine ihtiyaç hissettiğinde durumu Maarif Nezareti'ne bildirecektir. Bu suretle görevlendirilecek kişilerin memuriyetleriyle ilgili talimat da Müze-i Hümâyûn Müdürü tarafından belirlenen kişilere tebliğ edilecektir.³⁵ Böylelikle müze yönetimi tarafından öncesinde müze için hizmetleri olan veya müzecilik konusunda bilgisi bulunan kişilerden muhtelif vilayetlerde fahrî âsâr-ı atîka memurları görevlendirilmiştir. Ayrıca fahrî unvanları olmakla birlikte yetkileri bulunmakta, kendi bölgelerindeki eserleri incelemekte, müze adına eski eser satın almakta ve resmî yazışmalar doğrultusunda eserleri müzeye göndermektedirler. Bunların yanı sıra 1895 yılında Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; eski eserlerin doğrudan müzeye gönderilmesi esnasında uzak vilayetlerde muhtelif sorunların yaşandığı bildirilmiştir. Bu sebeple Diyarbakır gibi merkeze uzak vilayetlerdeki fahrî müze memurlarıyla fikir alışverişinde bulunulması ve önceki kanunlara uyulmakla birlikte nakilleri 100 kuruşu aşmayan eserlerin idadî mekteplerine gönderilmesi için izin gerekmediği bildirilmiştir. Böylece fahrî âsâr-ı atîka memurlarına kolaylık sağlanması ve işlemlerin hızlandırılması hedeflenmiştir.³⁶ Ayrıca söz konusu görevli memurlar Müze-i Hümâyûn'un taşradaki temsilcisi hüviyetindedir.

Diyarbakır, Müze-i Hümâyûn fahrî memurunun görevlendirildiği ilk vilayetlerden birisidir. Natık Efendi ise söz konusu göreve tayin edilmediği dönemde Diyarbakır'da

31 BOA. MF.MKT. 18/136, 1291 Ca. 23/10 Temmuz 1874.

32 *Âsâr-ı Atîka Nizâmnâmesi*, 1291, s. 2.

33 Wendy M.K Shaw, *Osmanlı Müzeciliği (Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi)*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 113.

34 BOA. ŞD. 210/27, 1306 Ra. 23/27 Kasım 1888.

35 BOA. İ.MMS. 105/4464, 1306 N. 13/13 Mayıs 1889.

36 BOA. MF.MKT. 289/35, 1313 Ca. 3/22 Ekim 1895.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

dava vekili³⁷ olarak hizmet görmektedir.³⁸ Buna rağmen resmî olmamakla birlikte Natık Efendi'nin Diyarbakır Vilayeti'ndeki âsâr-ı atıka faaliyetleri 1888 yılına kadar geriye gitmektedir. Resmî anlamda ise 25 Aralık 1893 tarihinde Diyarbakır Müze-i Hümâyûn fahrî memuru tayin edilmiştir.³⁹ Bu görev esnasında aynı zamanda dava vekilliği görevini de sürdürmüş ve iki mesleği de aynı anda yürütmüştür.⁴⁰ Bununla birlikte 1901 tarihli maarif salnamesinde muhtelif Osmanlı vilayetlerinde Müze-i Hümâyûn fahrî memuru olarak 10 kişinin görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁴¹ Osman Hamdi Bey'e göre Natık Efendi, şarkta âsâr-ı atıka ilmiyle meşgul bulunan mümtaz bir şahsiyettir.⁴²

Natık Efendi'nin 1892 yılından itibaren Diyarbakır Vilayeti'ndeki âsârı atıka faaliyetleri ivme kazanmıştır. Bu süreç sonrasında Natık Efendi yetkililerin ilgisini çekmiş ve Müze-i Hümâyûn'un takdirini kazanmıştır. 19 Ağustos 1892 tarihinde Diyarbakır'dan Müze-i Hümâyûn'a gönderilen yazıda; Çifte Han'da ikamet eden birinci sınıf dava vekillerinden Natık Efendi tarafından Müze-i Hümâyûn'a hediye edilen 150 bakır, 125 gümüş ve 2 altın meskûkât-ı atıkanın postaya teslim edildiği bildirilmiştir. Ayrıca kıymetli olduğu düşülen taşların fotoğrafları da bu posta ile incelenmek üzere müze yetkililerine gönderilmiştir.⁴³ Müze-i Hümâyûn Müdürlüğü'nden 2 Eylül 1892 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda ise Natık Efendi'nin Müze-i Hümâyûn'a hediye ettiği meskûkâtın teslim alındığı, fotoğrafları gönderilen taşların da çok değerli ve sergilenecek kıymette bulunduğu, bu sebeple İstanbul'a güvenli bir şekilde getirilmeleri, söz konusu şahsın takdir edilecek bir iş gerçekleştirdiği ve kendisine kolaylık sağlanması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁴ Bâb-ı Âli'ye sunulan 16 Kasım 1892 tarihli yazıda ise eski sikkeler ile değerli taşlar konusunda Natık Efendi'nin faydalı işler gerçekleştirdiği ve rütbe ile taltifinin Diyarbakır Valiliği tarafından uygun görüldüğü bildirilmiştir.⁴⁵

Natık Efendi 1892 tarihinde müzeye hediye ettiği meskûkât-ı atıkanın yanı sıra fotoğraflarını gönderdiği değerli taşların elde edilmesi ve müzeye gönderilmesi için de gayret göstermiştir. Natık Efendi'nin müzeye hediye edeceğini belirttiği söz konusu taşların iki adet olduğu anlaşılmaktadır. Bunların birincisi Mardin'den çıkan kuffi hat yazılı bir taş ve

37 İslam hukukunda gıyapta yargılama yapılamaması anlayışından ortaya çıkan vekillik, Batı hukuk sisteminin Osmanlı Devleti'ne dahil olmasıyla birlikte yeni bir şekil aldı. Bu düzen neticesinde dava vekili ve dava vekaleti kavramları ortaya çıktı. Böylelikle belirli aşamalardan geçerek günümüzdeki avukatlık mesleğinin temelleri atılmış oldu (Galip Çağ-Funda Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Adli Modernleşme: Tanzimat Döneminde Dava Vekilliği (Avukatlık) ve Baronun Ortaya Çıkışı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, 2021, s. 555-556).

38 *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1300, s. 54.

39 BOA. MF.MKT. 192/96, 1311 B. 7/14 Ocak 1894; BOA. MF.MKT. 1192/57, 1331 Z. 28/28 Kasım 1913.

40 *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1317, s. 69; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1318, s. 72-73; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1319, s. 73; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1321, s. 73; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1323, s. 73.

41 Natık Efendi'nin haricinde; Biga Sancağı memuru Eyüp Sabri Efendi, Midilli Sancağı memuru Kulaksızzade Ahmet Bey, Kudüs-i Şerif Sancağı Memuru Halidizade Şevket Efendi, Bağdat Vilayeti Halle memuru Necip Bey, Musul memuru Mösyö Şayıl, Bergama Kazası memuru Çolakıdi Efendi, Aydın Sancağı Balatcık memuru Kanasi Efendi, Karahisar-ı Sâhib memuru Ahmet Çelebi Efendi, Sayda Kazası memuru Hohrizade Hüseyin Efendi'dir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1319, s. 50). 1903 tarihli maarif salnamesinde ise görevli sayısı dokuza düşmüş ve Aydın Sancağı Balatcık memuru Kanasi Efendi bu salnamede yer almamıştır (*Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Asır Matbaası, İstanbul 1321, s. 49).

42 BOA. MF.MKT. 467/28, 1317 Ca. 14/20 Eylül 1899.

43 BOA. MF.MKT. 148/92, 1310 S. 7/31 Ağustos 1892.

44 BOA. MF.MKT. 148/129, 1310 S. 9/2 Eylül 1892.

45 BOA. MF.MKT. 154/39, 1310 R. 25/16 Kasım 1892.

ikincisi ise meşhur Akkad Kralı Naramsin'e ait çivi yazılı steldir. Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmet Ali Bey tarafından 2 Mayıs 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda, Diyarbakırlı Natık Efendi tarafından Mardin Sancağı'nda bulunan kufi hat yazılı taşın kendi nezdinde olduğu, Müze-i Hümâyûn'a gönderileceği, Samsun veya İskenderun iskelesine kadar ulaşımı için 200 kuruş masrafı olacağını tahmin edildiğini bildirmiştir.⁴⁶ Bunun üzerine müzeden gönderilen yazıda ise söz konusu taş için nakil masrafının merkezden ödeneceği belirtilmiştir.⁴⁷ Diyarbakır maarif idaresi bu taşı Canik Mutasarrıflığı'na kadar ulaştırılması için Arabacı Merzifonlu Mustafa ve Selami'ye kefil karşılığında teslim etmiştir.⁴⁸ 28 Eylül 1893 tarihinde Canik Mutasarrıflığı tarafından merkeze gönderilen yazıda; Diyarbakır'dan gönderilen taşın Nemçe isimli vapura teslim edildiği ve müzeye gönderildiği bildirilmiştir.⁴⁹ 30 Kasım 1893 tarihinde Müze-i Hümâyûn'dan Canik İdadî Mektebi Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda ise Diyarbakır'da dava vekillerinden Natık Efendi'nin müzeye hediye ettiği kufi hat içeren yazılı taşın bir ay öncesinde müzeye ulaştığı bildirilmiştir.⁵⁰ Böylece 1893 Mayıs'ında başlayan nakil süreci taşın ekim ayında müzeye ulaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu taş hakkında incelenen arşiv belgelerinde çok ayrıntılı bilgiler bulunmamakla birlikte 1914 tarihli Müze-i Hümâyûn Rehnümâ isimli kitapta, söz konusu taşa benzer bir eser hakkında bilgi bulunmaktadır. Buna göre Çinili Köşk'ün sekiz numaralı odasında nadir eserlerden sayılan ve üzerindeki yazının okunması mümkün olmadığı, kufi yazılı bir kitabenin mevcudiyeti bildirilmiştir. Söz konusu kitabe bir kapının üst eşiği olup Diyarbakır'dan müzeye gönderilmiştir.⁵¹ Belirtilen kitabenin Natık Efendi'nin bulunduğu ve müzeye gönderilen kufi yazılı taş olma ihtimali bulunmaktadır.

Natık Efendi'nin keşfedilmesinde ve müzeye gönderilmesinde emeği olduğu önemli eserlerden birisi de Akkad⁵² Kralı Naram-Sin stelidir. Naram-Sin ilk Akkad kralı Sargon'un torunu ve devletinin üçüncü kralıdır. Onun döneminde Akkad orduları Güneydoğu Anadolu bölgesine kadar ulaşmıştır. Söz konusu stel Diyarbakır'ın Ambar Çayı yakınlarındaki Pir Hüseyin mevkiinde, bu bölgeye yapılan seferin başarısını kutlamak amacıyla dikilmiştir. Naram-Sin steli ilk defa bu mevkide çıkarılmış ve sonrasında Dicle Nehri'nin karşısında bulunan Roma köprüsü yakınlarındaki bir yazlığın kuyu duvarında kullanılmıştır.⁵³ Natık

46 BOA. MF.MKT. 167/2, 1310 L. 15/2 Mayıs 1893.

47 BOA. MF.MKT. 178/87, 1311 S. 8/21 Ağustos 1893.

48 BOA. MF.MKT. 192/5, 1311 B. 1/8 Ocak 1894.

49 BOA. MF.MKT. 181/110, 1311 Ra. 17/28 Eylül 1893.

50 BOA. MF.MKT. 188/78, 1311 Ca. 21/30 Kasım 1893.

51 *Müze-i Hümâyûn Rehnümâ*, 1330, s. 119-120.

52 Akkad Krallığı, Mezopotamya uygarlıkları arasında önemli rol oynayan Assur ve Babil gibi Sami kökenli kraların öncüsüdür. Yaklaşık 200 yıl kadar tarih sahnesinde kalan devletin krallarından Sargon (2334-2279) ve Naram-Sin (2254-2218) bu süreçte önemli rol oynamıştır (Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıçtan Perslere Kadar)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 76). Sargon, krali ve dünyevi gücünün etkisiyle tüm Mezopotamya'yı yönetimi altında birleştirmiş ve yönetim şekilleri bağlamında da ilk merkezî krallık teşekkül etmiştir. (İsmail Baytak, "Eskiçağ Mezopotamya'sında Rahip-Kral/Tanrı Kral Yönetimi ve Devlet", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Editörler: L. Gürkan Gökçek,ERCÜMENT YILDIRIM, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 422). Akkad kralı Naram-Sin ise kendini tanımlayan kralların ilk örneğini oluşturmuştur (Okay Pekşen, "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", *History Studies*, C.8, S. 2, 2016, s. 59).

53 J. P. Naab, Naram-Sin stelinin Ambar Çayı yakınındaki Pir Hüseyin mevkiinde keşfedildiğini kesinleştirmiştir. Kendisi ilk defa 1902 tarihinde Diyarbakır'a gelmiş, hem Natık Efendi hem de Pir Hüseyin köyü ahalisiyle görüşmüştür. Stel ilk defa 1890 tarihinde Pir Hüseyin mevkiinde kulübe inşa etmek amacıyla taş aranırken tesadüfen köylüler tarafından bulunmuştur. Fakat taş ağır olduğu için 2-3 yıl yerinden çıkarılmamıştır. Bu sürecin sonucunda köyün sahibi Hıyalı Bey, Dicle'nin sol tarafındaki yazlığına nakletmiştir. Natık Efendi söz konusu steli yazlığın kuyu duvarı içinden çıkarmış ve İstanbul'a göndermiştir. J.P. Naab 1903 yılında bu defa yanında L.W. King'le birlikte

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

Efendi tarafından öncesinde fotoğrafları yetkililere ulaştırılan ve sonrasında İstanbul'a gönderilmesi sağlanan söz konusu taş hakkındaki gelişmeler arşiv belgelerine yansımıştır. 21 Ağustos 1893 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nden müzeye gönderilen yazıda; birtakım işleme ve mahallî tasvirler içeren resimli bir parça taşın alınması amacıyla köylüler ile irtibat sağlandığı bildirilmiştir. Diyarbakırlı Natık Efendi, taşın bulunduğu mevkideki köylülerin nakdî hediye verildiği takdirde bu taşın vilayet merkezine nakledilmesinde yardımcı olacaklarını bildirmiştir. Bunun üzerine vilayet merkezine kadar nakliye masrafı bulunan 2.000 kuruşun Dersaadet hissesinden karşılanması istenmiştir.⁵⁴ Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmet Ali Bey tarafından 8 Kasım 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise bulunduğu araziden getirilmesi için emirname ile 2.000 kuruş tahsis edilen taşın vilayet merkezine getirildiği bildirilmiştir. Mehmet Ali Bey söz konusu taşın tek parça olmakla birlikte birçok yerinde kırıklar olduğunu ve üzerinde çivi yazısı bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Samsun'a kadar gönderilmesi için de 400 kuruşa ihtiyaç olduğunu bildirmiştir. 14 Kasım 1893 tarihinde Osman Hamdi Bey tarafından Diyarbakır'a gönderilen yazıda ise ihtiyaç duyulan 400 kuruşun Dersaadet hissesinden ödenmesi ve kış mevsimi gelmeden hızlı bir surette söz konusu taşın Samsun üzerinden müzeye gönderilmesi istenmiştir.⁵⁵ Bununla birlikte kış mevsimi geçtikten sonra ve 4 Nisan 1894 tarihinde söz konusu stel Samsun'a ulaşmış ve Ali Saib Paşa isimli vapurla İstanbul'a gönderilmiştir. Sonrasında Müze-i Hümâyûn idaresince gümrükten aldırılmış ve müzeye teslim edilmiştir.⁵⁶ Müzeye getirilen Naramsin kabartması bu dönemde Çinili Köşk'ün karşısındaki iki katlı binanın üst katında ve 15 numaralı Keldani ve Asur eserleri salonunda, 1027 numaralı eser olarak sergilenmiştir. Dönemin muhtelif müze rehberi kitaplarında söz konusu stel müzenin değerli eserleri arasında gösterilmiştir. Bunlara göre Müze-i Hümâyûn Memuru Natık Efendi tarafından Diyarbakır'da keşfedilmiş ve bazalt taştan yapılmıştır. Eserin üzerinde ise Naram-Sin'in resmi ve isminin yanı sıra çeşitli çivi yazıları bulunmaktadır. Naram-Sin bu stelde sakalı uzun ve saçları sık resmedilmiştir.⁵⁷

Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 25 Aralık 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Diyarbakır'da ikamet eden Dava Vekili Natık Efendi'nin Müze-i Hümâyûn'a birçok meskûkât ve âsâr-ı atıka hediye ettiğini, eski eserleri koruduğunu, Diyarbakır Vilayeti'nin hangi mevkiinde ne gibi âsâr-ı atıkanın mevcut olduğunu haber verdiğini ve eserlerin kişilerin eline geçmesine imkân vermeden müze adına sahiplendiğini bildirmiştir. Ayrıca söz konusu şahsın bu alandaki hizmetlerine tekrar tekrar şahit olduğunu, o havalide zuhur edecek eserlerin korunmasına hizmet edeceğini ve bu bağlamda kendisinden istifade edileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte mesaisini arttırmak, gayretini çoğaltmak ve âsâr-ı atıka işleri hususunda mahallî yetkililere müracaat ettiğinde kendisine kolaylık sağlanması amacıyla Müze-i Hümâyûn fahrî memurluğuna

ikinci defa Diyarbakır ve Pir Hüseyin'e gitmiştir (J.P. Naab, Eckhard Unger, *Pir Hüseyin'de Naram-Sin Stelinin Keşfi*, Asarı Atıka Müzeleri Neşriyatı, İstanbul 1934, s. 8-15).

54 BOA. MF.MKT. 178/103, 1311 S. 8/21 Ağustos 1893.

55 BOA. MF.MKT. 191/13, 1311 C. 17/26 Aralık 1893. Stelin vilayet merkezine getirilmesi için 2.000 kuruş ve Diyarbakır'dan Canik iskelesine kadar ise 400 kuruşluk bir masraf oluşmuştur. Bu sebeple 2.000 kuruşun taşın bulunduğu mevkideki köylülere, hatta büyük bir kısmının yazlığın sahibi Hıyali Bey'e ödendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu ücret nakd-i hediye ve nakil bedeli olarak verilmiştir.

56 BOA. MF.MKT. 201/15, 1311 L. 13/19 Nisan 1894.

57 *Müze-i Hümâyûn Rehnümâ*, 1319, s. 34-36; *Müze-i Hümâyûn-i Osmâniye Mahsûs Muhtasar Rehnümâ*, Matbaa-i Ahmed İhsan, Konstantiniye 1325, s. 41; *Müze-i Hümâyûn Rehnümâ*, 1330, s. 62-63. Bununla birlikte söz konusu kitaplarda Naram-Sin, Akkad kralı yerine Keldani Kralı olarak geçmektedir.

taininin uygun olduğunu Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Müze-i Hümâyûn'dan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 14 Ocak 1894 tarihli yazıda ise Diyarbakır dava vekillerinden Natık Efendi'nin Müze-i Hümâyûn fahrî memurluğuna tayin edildiği bildirilmiştir.⁵⁸ Natık Efendi'nin Diyarbakır'da görev yaptığı süre içerisinde Silvan'da bir müze memurluğunun tahsisine ilişkin bir öneri ortaya atılmış ise de Natık Efendi'nin yeterli donanıma sahip olması gerekçe gösterilerek Silvan'da yeni bir müze memurunun tayinine ihtiyaç olmadığı bildirilmiş ve söz konusu isteğe sıcak bakılmamıştır.⁵⁹ Bununla birlikte Natık Efendi'nin oğlu Aram Sadık Efendi zaman zaman Diyarbakır'dan İstanbul'a gönderilen bazı eserlerin nakledilmesinde görev almıştır.⁶⁰ Yine Natık Efendi'nin eski eser konusunda bilgisi bulunan arkadaşı Mıgırdiç Efendi'nin eski eserlerin incelenmesinde ve oluşacak masrafların tespitinde kısa süreli görevlendirildiği dönemler olmuştur.⁶¹ Fakat söz konusu görevlendirmeler belirli süre kapsamında ve herhangi bir resmî tayinin olmadığı faaliyetlerdir.

Natık Efendi'nin eski eser faaliyetleri arasında meskûkât-ı atıka çalışmaları önemli yer tutmaktadır. Kendisinin özellikle Müze-i Hümâyûn'un İslam meskûkât koleksiyonundaki eksiklerin tamamlanmasında emeği bulunmaktadır. 1897 yılında Ergani Maden Kazası'nda bir defada 2.877 adet eski para tesadüfen ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Natık Efendi'nin söz konusu paraların sahiplenilmesinde, tetkik edilmesinde ve müzeye gönderilmesinde hizmetleri olmuştur.⁶² Buna göre; Ergani Madeni Hazine Dava Vekili Zülfi Efendi'nin Maden kasabasında inşa ettirmekte olduğu hanenin yıkılan duvarlarında altın ve gümüş meskûkât ortaya çıkmıştır. Maliye Nezareti söz konusu sikkelerin 100.000 kuruşa yakın bir değerde olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte ikişer-üçer tanesinin ise beş-altı yüz senelik olduğu ve bu yönüyle koleksiyona ve müzenin maksadına uygun bulunduğu belirtilmiştir. Buna rağmen söz konusu sikkelere benzer birçok örneğin müzede mevcut bulunduğu bildirilmiştir. Bu sebeple cinsi bulunmayanlardan bir ikisinin alınması ve kalanının ise tamamen hazineye teslim edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶³ 6 Ekim 1897 tarihli tezkirede ise söz konusu altın meskûkât içinde 600 senelik Venedik sikkeleri mevcut olduğu gibi Osmanlı sikkelerinin dahi en yenisinin 1765 yılında darp edildiğinin tespit edildiği ve koleksiyon açısından önemli olduğunun anlaşıldığı belirtilmiştir. Söz konusu sikkeler hakkında yapılan incelemeler sonucunda bunların 12 türde ve 2.800 adetten fazla olduğu anlaşılmıştır. Buna göre 845'i tam, 352'si yarım, 60'ı çeyrek İstanbul, 306'sı fındık, 233'ü ise yıldız altını olduğu ve her cinsten gümüş meskûkât da yer almakla birlikte büyük oranda benzer paralardan oluştuğu tekrarlanmıştır. Bu sebeple farklı bulunanların müzeye alınması ve benzerlerin ise hazineye gönderilmesi bildirilmiştir. Maarif Nazırı tarafından 11 Aralık 1897 tarihinde sunulan diğer bir yazıda ise bunların 1884 tarihli âsâr-ı atıka nizamnamesinin

58 BOA. MF.MKT. 192/96, 1311 B. 7/14 Ocak 1894.

59 BOA. MF.MKT. 607/42, 1319 Za. 7/15 Şubat 1902. Buna kısmen benzer bir vaka da Mardin'de yaşanmıştır. Süryani Davut oğlu İlyas isimli şahıs, vilayetin birçok arazisini bildiğini, jandarma onbaşılığı görevinde istihdam edildiği takdirde eski eserleri korumakta faydalı olabileceğini merkeze iletmıştır. Bu isteğe karşılık Osman Hamdi Bey, eski eserlerle ilgilenmek istiyor ise kanun dairesinde bunu yapabileceğini bildirmiştir. Ayrıca bu kişi bölgeyi iyi tanıyor olsa bile farklı bir memuriyette yani Mardin'de süvari bölüğünde iş bulmak düşüncesinde olması sebebiyle bu isteğinin Müzeyi Hümâyûn tarafından uygun görülmediğini iletmıştır (BOA. MF.MKT. 276/25, 1313 S. 13/5 Ağustos 1895). Bununla birlikte ilerleyen süreçte Diyarbakır'da müze için tahsildar, kâtip ve sandık emini görevlendirilmesi mahallî yetkililer tarafından istenilmiştir. Buna rağmen söz konusu istek kabul edilmemiştir. Bununla birlikte Diyarbakır Belediyesi'nde görevli bir kâtipin müze için de görevli olduğu görülmektedir (BOA. DH. MKT. 2874/71, 1327 C. 24/13 Temmuz 1909; BOA. MF.MKT. 1135/44, 1327 C. 16/5 Temmuz 1909).

60 BOA. MF.MKT. 1077/33, 1326 N. 11/7 Ekim 1908; BOA. MF.MKT. 1081/62, 1326 L. 19/14 Kasım 1908.

61 BOA. MF.MKT. 485/32, 1317 N. 30/1 Şubat 1900.

62 BOA. MF.MKT. 467/28, 1317 Ca. 14/20 Eylül 1899.

63 BOA. BEO 989/74107, 1315 Ra. 7/6 Ağustos 1897; BOA. BEO 990/74211, 1315 Ra. 9/8 Ağustos 1897; BOA. BEO. 1041/78024, 1315 C. 24/20 Kasım 1897.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

birinci ve ikinci maddeleri hükmünce doğrudan doğruya Müze-i Hümâyûn'a ait bulunduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte yapılan incelemede bunların yaklaşık 76.000 kuruş değerinde olduğunun tespit edildiği belirtilmiştir. Ayrıca belirtilen değer yarısının ise âsârı atıka nizamnamesinin 14. maddesi hükmünce mülk sahibine ait bulunduğu ve bunun da Müze-i Hümâyûn tahsisatından ödeneceği bildirilmiştir.⁶⁴

Tablo 1: 1897 Yılında Ergani Maden'den Müze-i Hümâyûn'a Gönderilen Meskûkât⁶⁵

Çeşit	Adet	Gram	Kıymet (Kuruş)	
Yıldız	233	900	13.980	
Nısf-ı (Yarım) İstanbul	352	800	4.928	
Fındık	306	1.130	12.240	
Tam-ı İstanbul	845		23.660	
Macar	3	2.520	180	
Rub'ı (Çeyrek) İstanbul	60		420	
Toplam	1.799	5.360	55.408	
				Açıklama
Kadîm gümüş kuruşluk	300	5.800	1.800	Bunlardan 524 parçasının 8.5 dirhem, 540 adedinin 5 dirhem, 3'ünün Sultan Mustafa, Sultan I. Abdülhamit ve Sultan Ahmet'in sikkeleri olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca 2 parçanın dahi 1280 tarihinde darp edilmiş İtalyan riyali olduğu görülmüştür.
Kadîm gümüş kuruşluk	200	3.900	1.200	
Çifte Zolta	150	4.250	1.250	
Çifte Zolta	200	5.650	1.800	
Çifte Zolta	100	2.850	900	
Mahlût (karışık) Gümüş	128	3.250	1.152	
Toplam	2.877	21.060	73.610 Kuruş	

Ergani Madeni Hazine Dava Vekili Zülfi Efendi nizamname gereğince kendi hissesine düşen bedelin, Diyarbakır Hamidiye Sanayi Mektebi için maarif sandığına teslim edilmesini istemiştir. Bununla birlikte söz konusu bedel hakkındaki yazışmalar 1908 yılına kadar devam etmiştir. 29 Kasım 1902 tarihinde Diyarbakır Valiliği'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Maden kasabasında zuhur eden âsâr-ı atıkanın yarı kıymet bedelinin sahipleri tarafından Diyarbakır Sanayi Mektebi'ne bağışlandığı hatırlatılmıştır. Söz konusu 30.879 kuruştan ise sadece 4 Eylül 1900 tarihinde 2.375 kuruşun teslim edildiği bilgisi verilmiştir. Bu sebeple geriye kalan 28.504 kuruşun ise söz konusu mektebe gönderilmesi istenmiştir. Böylece ekonomik açıdan zor durumda bulunan mektebin ihtiyaçlarının bu meblağ ile

64 BOA. ŞD. 215/13, 1316 S. 29/19 Temmuz 1898; BOA. BEO. 1167/87462, 1316 Ra. 3/30 Temmuz 1898; BOA. MF.MKT. 481/50, 1317 Ş. 22/26 Aralık 1899. 1884 tarihli âsâr-ı atıka nizamnamesinin 14. maddesine göre; temel, duvar, suyu yolu gibi çeşitli inşaat işlerinde tesadüfen ortaya çıkan eserlerin yarısı o arazi veya mülkün sahibine ait olur. Bununla birlikte eserlerin taksiminde devletin önceliği olduğu gibi bedelini verdiği takdirde arazi sahibinin elindeki yarısına da sahip olabilir (BOA. A.)DVN.MKL. 25/45, 1301 Z. 29/20 Ekim 1884; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1316, s. 160-169; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1317, s. 162-171). Burada arazi veya mülk sahibine tanınan hak, söz konusu nizamnamenin maksadına tam olarak uymamaktadır. Bununla birlikte söz konusu maddenin tesadüfen ortaya çıkan eserlerin kişilerin ellerine geçmemesi amacıyla konulduğu düşünülebilir. Fakat 1884 tarihli nizamnamede kendine ait olmayan bir arazide ortaya çıkan âsâr-ı atıkayı yetkililere bildiren kişiye hangi oranda ikramiye verileceğine dair bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte 6 Kasım 1894 tarihinde Şura-i Devlet'te alınan bir kararda bu durumda bulunan kişiye değerinin yüzde yirmisi oranında ihbariye verilmesi kararlaştırılmıştır (Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları* (Tarihçesi, Tasnîfâtı ve Mikdârı), 1339-1923, s. 13).

65 BOA. BEO. 1167/87462, 1316 Ra. 3/30 Temmuz 1898.

karşılanaçağı bildirilmiştir.⁶⁶ 1 Haziran 1908 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nden merkeze gönderilen aynı içerikli yazı üzerine bu defa söz konusu meblağın 1903 bütçesinden ödendiğı cevabı iletilmiştir.⁶⁷ Osman Hamdi Bey'in kardeşi ve Müze-i Hümâyûn Müdürü Halil Edhem, Ergani Maden'de ortaya çıkan eski paralar hakkında Osmanlı meskûkâtı konusunda yazmış olduğı 1918 tarihli eserinde bilgi vermiştir. Buna göre; Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde yoğun bir surette meskûkât-ı atıkanın zuhur ettiğini, bununla birlikte kişilerin elinde kalabildiğini veya eritilebildiğini ifade etmektedir. Ayrıca 1897 yılında Ergani Maden'de ortaya çıkan eski paraların da nizamına aykırı olarak Maliye Nezareti ve hazinede yaşanan darlık sebebiyle eritilmesi hususunda ısrar edilebilmiştir. Bununla birlikte Osman Hamdi Bey'in merhum Sadrazam Halil Rifat Paşa nezdinde teşebbüste bulunması üzerine söz konusu paralar eritmekten kurtarılmıştır. Bu girişim sonrası Ergani Maden'de çıkan eski paraların bir kısmı Osmanlı meskûkâtı koleksiyonuna eklenmiştir.⁶⁸ İncelenen arşiv belgeleri doğrultusunda Halil Ethem Bey'in ifadelerinde doğruluk payı bulunmakta ve Maliye Nezareti'nden gelen yazılarda söz konusu paraların benzerlik sebebiyle hazineye gönderilmesi isteğinin birkaç defa açıkça ifade edildiğı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Halil Edhem Bey 1923 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâlet'ine takdim ettiğı meskûkât koleksiyonu hakkındaki raporunda ise Ergani Maden'de yıllar önce ortaya çıkan eski paralar konusunda tekrar bilgi vermiştir. Buna göre; Diyarbakır Vilayeti'ne bağı Ergani Kazası'nın Maden kasabasında 1799 adet Osmanlı, Venedik ve Macar altını ile 1078 adet gümüş Osmanlı meskûkâtı keşif olunmuştur. Müzeye gönderilmesi beklenen söz konusu meskûkât-ı atıka ise doğrudan doğruya Yıldız Sarayı'na takdim edilmiştir. Daha sonraki dönemde ise Yıldız Sarayı'ndan müzeye nakledilen bu eski paralar müze koleksiyonunun adet ve çeşit miktarını arttırmıştır. Bununla birlikte Antakya ve Bağdat ile Ergani Maden'de ortaya çıkan meskûkât müze koleksiyonunun fevkalade genişlemesini sağlamıştır.⁶⁹

Ergani Maden'den merkeze gönderilen 2.877 adet meskûkât-ı atıka sonrası bu defa 1898 yılında tesadüfen Süryanice yazılı bir kadim taş çıkarılmış ve müze yetkililikleriyle iletişime geçilmiştir. Buna göre; Ergani Madeni Sancağı'nın Kallış Nahiyesi'ne bağı Payam köyünden Timur Ağa, ev inşaatı için taş çıkarırken üzerinde kadim yazılar bulunan bir taş zuhur etmiştir. Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi, 16 Mart 1898 tarihli yazısında söz konusu taşın nakliyesi için Timur Ağa'ya 100 kuruş ücret verilmesini ve tetkik amacıyla bu taşın Diyarbakır İdadî Mektebi'ne teslim edilmesini istemiş ve söz konusu istekler gerçekleştirilmiştir. Burada yapılan inceleme esnasında söz konusu taşın üzerindeki yazının Süryanice olduğı anlaşılmış, bu yazının örneğı çıkarılmış, tercümesi yapılmış ve gerekli bilgiler müzeye gönderilmiştir. Osman Hamdi Bey'in 24 Mayıs 1898 tarihli yazısında ise Natık Efendi'nin gönderdiği bilgilere bakıldığında söz konusu taşın Müze-i Hümâyûn'da emsali mevcut bulunmayan kadim bir eser olduğunu bildirmiştir. Natık Efendi ayrıca bu taşın yaklaşık 45 kıyye⁷⁰ ağırlığında olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Diyarbakır'dan iskeleye kadar 200 kuruşa nakledileceğini de bildirmiştir. Bunun üzerine merkezden

66 BOA. MF.MKT. 676/62, 1320 N. 27/28 Aralık 1902.

67 BOA. BEO. 3325/249332, 1326 Ca. 2/2 Haziran 1908.

68 Halil Edhem, *Müze-i Hümâyûn, Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiye Kataloğu Kısm-ı Sâdis, Meskûkât-ı Osmaniye*, C. 1, Mahmûd Bey Matbaası, Konstantiniye 1334, s. 1.

69 Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları (Tarihçesi, Tasnifatı ve Mikdârı)*, 1339-1923, s. 16-18.

70 1 kıyye 400 dirhem, 1 dirhem 3,20 gram yani yaklaşık 57 kilo 60 gram ağırlığındadır.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natk Efendi ve Faaliyetleri

Diyarbakır'a gönderilen yazıda nakil sürecinin hızlıca gerçekleştirilmesi ve ihtiyaç duyulan ücretin de Diyarbakır maarif bütçesinin Dersaadet hissesinden karşılanması istenmiştir.⁷¹

Natk Efendi, Ergani Maden örneğinde görüldüğü üzere toplu bir surette ortaya çıkan meskûkât-ı atıkların incelenmesi ve müzeye ulaştırılmasında rol oynadığı gibi birçok defada az miktardaki eser ve paraları da parça parça müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Örneğin 1899 yılında ahaliden satın aldığı birer altın, gümüş ve demir ile dördü bakır sikke olmak üzere toplamda yedi adet meskûkâtı müzeye göndermiştir. Söz konusu meskûkât için müze yetkilileri tarafından belirlenen 200 kuruş masraf ve bedel ücreti de kendisine ödenmiştir.⁷² Bununla birlikte Natk Efendi, meskûkât ve büyük parça yazılı taşların yanı sıra vilayet genelinde ortaya çıkan birçok türden tarihî değeri bulunan eserin de müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Örneğin; eski dönemlere ait bir adet sinebend⁷³ ve başlık satın almış ve müze müdürlüğüne göndermiştir. Osman Hamdi Bey, söz konusu iki parça eşyanın sergilenmeye uygun olduğunu bildirmiş, masraf ve bedel ücreti olarak da belirlenen 520 kuruşun kendisine ödenmesini Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne bildirmiştir.⁷⁴ Natk Efendi ayrıca 1899 yılında Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Babil köyünde birçok küçük taş ve çeşitli eserlerin mevcut olduğunu o çevreyi ziyaret eden bazı yabancı bilim insanlarından haber alması üzerine durumu Müze-i Hümâyûn'a bildirmiştir. Ayrıca hangi tür eserlerin bulunduğu, kıymetlerinin ne olduğu ve ne kadar masraf ile müzeye gönderilebileceğinin tespit edilmesi için âsâr-ı atîka ilmine vâkıf bulunan arkadaşı Mıgırdıç Efendi'nin o bölgeye gönderilmesi için merkezden izin istemiştir. Böylece Mıgırdıç Efendi'ye incelemeleri ve yol harcırahı için 400 kuruşun verilmesini sağlamıştır.⁷⁵ Natk Efendi Babil köyü ve çevresinden gelen ürünlerden değerli bulunanları seçerek müzeye göndermiştir. Bu eski eserler arasında bir adet gümüş küçük tas, bir adet buhurdan, kufi yazı ile yontulmuş el işi altın halkalı iki berg ile gümüş bir berg olmak üzere toplamda üç adet yüzük ve 20 adet akik taşının müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Bunun üzerine söz konusu eserlerin bedeli için 1.000 kuruşun Diyarbakır maarif hasılatından kendisine ödenmesine karar verilmiştir.⁷⁶ Natk Efendi 1900 yılında ise âsâr-ı atîkadan sayılan 4 adet yazılı taş ile kadîm İslam eserlerinden bulunan ve toplamda 41 parçadan müteşekkil çeşitli eşyaları da müze namına satın almıştır. Sonrasında ise bunların İskenderun iskelesi üzerinden müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Söz konusu eserler için 650 kuruş yol masrafı ve 2.000 kuruş da bedel ücreti kendisine ödenmiştir.⁷⁷

Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natk Efendi, görüldüğü üzere vilayet genelinde bulunan muhtelif eski eser ve paraları Müze-i Hümâyûn'un izni doğrultusunda satın almış ve müzeye göndermiştir. Söz konusu eserleri parça parça müzeye gönderdiği gibi bazen biriktirmiş ve sonrasında toplu olarak gönderilmesini sağlamıştır. Görev süresince ruhsatlı bir kazı faaliyeti gerçekleştirilmemekle birlikte tesadüfen ortaya çıkan veya ahalinin elinde bulunan eserlerin müze adına ve kanunî çerçevede sahiplenilmesi,

71 BOA. MF.MKT. 419/43, 1316 C. 4/20 Ekim 1898.

72 BOA. MF.MKT. 456/25, 1317 Ra. 9/18 Temmuz 1899.

73 Sinebend-Sinebent: At koşumunda eyerin geriye kaymaması için hayvanın göğsüne bağlanan enli kayış, işlemeli veya gümüşlü göğüslük, gömüldürük (İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 1112).

74 BOA. MF.MKT. 295/8, 1313 C. 8/26 Kasım 1895.

75 BOA. MF.MKT. 485/32, 1317 N. 30/1 Şubat 1900.

76 BOA. MF.MKT. 495/23, 1317 Za. 19/21 Mart 1900.

77 BOA. MF.MKT. 489/18, 1317 L. 29/2 Mart 1900.

kıymetlerinin tespit edilmesi ve bunların merkeze gönderilmesini sağlama gibi çalışmalar gerçekleştirmiştir. Natık Efendi âsâr-ı atıkayı tetkik ettikten sonra eserlerin özellikleri ve masraf konusunda müzeye bilgi sunmuştur. Bunun üzerine bazen kendisinin, bazen de Müze-i Hümâyûn'un belirlediği bedel üzerinden oluşan masraf Diyarbakır maarif sandığının Dersaadet hissesinden kendisine veya eserin ortaya çıktığı arazinin sahibine ödenmiştir. Bunun sonucunda da eserlerle birlikte kendisine veya şahıslara verilen ücret makbuzları müzeye gönderilmiştir.⁷⁸ Natık Efendi'nin âsâr-ı atıka faaliyetleri müze memurluğuna tayin edilmediği dönemdeki gibi bu memuriyet sonrasında da başarılı bir şekilde devam etmiştir. Bunun sonucunda 1899 yılında uzun süredir devam ettirdiği eski eser çalışmalarındaki başarılarından dolayı üçüncü dereceden rütbe ile taltif edilmesi gündeme gelmiştir. Özellikle meskûkât koleksiyonlarındaki eksikliklerin tamamlamasını ve nadir eserlerin müzeye teslim edilmesini sağlaması, bu rütbenin kendisine verilmesindeki en büyük etkendir.⁷⁹ Ayrıca 1901 tarihli maarif salnamesinde üçüncü dereceden rütbeyle sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 1901 ve 1903 yıllarında Müze-i Hümâyûn'un fahrî memurları arasındaki "iftihâr" madalyasına sahip tek görevlidir.⁸⁰

Müzeyi Hümâyûn Müdürü Hamdi Bey tarafından 13 Mayıs 1901 tarihinde Maarif Nezaretî'ne gönderilen yazı, Natık Efendi marifetiyle Diyarbakır Vilayeti'nden müze adına satın alınan meskûkât konusundadır. Buna göre; Natık Efendi müzede mevcut bulunan meskûkât koleksiyonundaki eksiklikleri tamamlamak için 2.343 kuruş değerinde ve toplamda 535 adet meskûkâtı satın alarak müzeye ulaştırılmasını sağlamıştır. Osman Hamdi Bey tarafından gönderilen diğer yazıda ise söz konusu ücretin Diyarbakır maarif sandığının Dersaadet hissesinden ödenmesi ve makbuzun merkeze gönderilmesi istenmiştir. 1901 yılında Natık Efendi tarafından Diyarbakır'dan müzeye gönderilen meskûkâtın değer ve çeşidine ait bilgiler ise tabloda verilmiştir.⁸¹

Tablo 2: Natık Efendi'nin 1901 Yılında Müzeye Gönderdiği Muhtelif Meskûkât ve Bedelleri

Çeşit	Adet	Kıymet (Kuruş)
Bakır İslam Sikkesi	99	40
Gümüş İslam Sikkesi	60	185
Gümüş Selçukî Sikkesi	56	168
Roma Altını	3	480
Roma Gümüş Sikkesi	1	40
Büyük Roma Bakırı	4	95
Birinci Konstantin Altını	1	190
Gümüş Selefkos Sikkesi	1	80
Bizantin Altını	6	477
Bizantin Bakır Sikkesi	180	40

78 BOA. MF.MKT. 384/16, 1315 Ş. 27/21 Ocak 1898; BOA. MF.MKT. 430/49, 1316 Ş. 15/29 Aralık 1898; BOA. MF.MKT. 551/34, 1318 Z. 23/13 Nisan 1901; BOA. MF.MKT. 555/42, 1319 M. 11/30 Nisan 1901; BOA. MF.MKT. 560/29, 1319 S. 9/28 Mayıs 1901; BOA. MF.MKT. 613/21, 1319 Za. 28/8 Mart 1902.

79 BOA. MF.MKT. 460/5, 1317 R. 1/9 Ağustos 1899; BOA. MF.MKT. 467/28, 1317 Ca. 14/20 Eylül 1899.

80 *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319, s. 50; *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1321, s. 49.

81 BOA. MF.MKT. 562/14, 1319 S. 19/7 Haziran 1901.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

Bakır Roma Sikkesi	80	50
Gümüş Bizantin Sikkesi	24	250
Gümüş Roma Sikkesi	20	247
Toplam	535 adet	2.342 (kuruş)

Diyarbakır Vilayeti dâhilinde ortaya çıkan meskûkât-ı atıka bağlamında Silvan Kazası da önemli bir yer tutmaktadır. Silvan Kazası'nın merkezi Meyyafarikin kasabası ise kadîm dönemlerde Eyyubî Sultanları ile Artukoğlu hükümetlerinin idare merkezi konumundadır. Bununla birlikte birçok âsâr-ı atıkanın ortaya çıktığı bir bölgedir. Bu sebeple dönem dönem ahali tarafından arazi ve hanelerde bazı meskûkât-ı atıka ile çeşitli eserler bulunmuştur.⁸² Örneğin Diyarbakır Vali Vekili tarafından 16 Nisan 1902 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Silvan Kazası'nın merkezi durumunda bulunan Meyyafarikin kasabasındaki Şeyh Halil isimli mevkide tesadüfen 1.622 adet gümüş meskûkât-ı atıka bulunduğu ve müzeye gönderildiği bildirilmiştir. Osman Hamdi Bey'in konu hakkındaki 26 Mayıs 1902 tarihli yazısında ise söz konusu meskûkâtın müzece belirlenen iki görevli tarafından teslim alındığı ve incelemenin yapılacağı belirtilmiştir. Burada yapılan inceleme sonrasında söz konusu paraların Eyyubî ve Mısır Memluk devletlerinin dönemine ait olduğu ve 1.718 kuruş değerinde bulunduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte paraları bulan kişi doğrudan yetkililere teslim etmemiş ve yakalandıktan sonra para görevliler tarafından teslim alınmıştır. Bu sebeple Osman Hamdi Bey, söz konusu şahsa herhangi bir ücret verilemeyeceğini Diyarbakır Vilayeti'ne bildirmiştir.⁸³ Diyarbakır Valisi Mehmet Halit tarafından 2 Şubat 1902 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise bu defa Maden Sancağı'nın Samili köyündeki Ali isimli şahsın hanesinde ortaya çıkan meskûkât konusunda bilgi verilmiştir. Buna göre; tesadüfen muhtelif türlerden 36 adet meskûkât ortaya çıkmıştır. Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi söz konusu paraları incelemiş ve bunların çeşit ve miktarlarını gösteren bir pusula ile müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Söz konusu paralar Sultan I. Abdülhamit ve III. Selim dönemlerine ait altın, gümüş ve bakır sikkeler ile Avusturya-Macaristan paralarından oluşmaktadır. Osman Hamdi Bey'in Diyarbakır'a gönderdiği yazıda ise söz konusu meskûkâtın müze görevlileri tarafından teslim alındığı ve bunların da 200 kuruş değerinde olduğunu bildirilmiştir.⁸⁴ Ayrıca Diyarbakır'a bağlı Mardin Sancağı'nın Nusaybin kasabasında 1902 yılında iki adet resimli beyaz taş ortaya çıkarılmıştır. Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nden 20 Ocak 1903 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Müze-i Hümâyûn'a gönderilmek maksadıyla bu taşların fotoğraflarının çekildiği ve postaya teslim edildiği bildirilmiştir. Müze-i Hümâyûn'dan 15 Nisan 1903 tarihinde Diyarbakır'a gönderilen yazıda ise, fotoğrafların müzeye ulaştığı, burada yapılan incelemede söz konusu taşların teşhir edilebilecek düzeyde olduğu, müzeye nakledilmesi gerektiği ve masrafının ne kadar olacağına da hesaplanması istenmiştir. Yapılan inceleme sonrasında iki adet beyaz taşın Diyarbakır'dan Samsun'a kadar 130 kuruşa nakledileceği belirtilmiştir. İlk aşamada 130 kuruşun Diyarbakır maarif bütçesinin Dersaadet hasılatından

82 BOA. MF.MKT. 607/42, 1319 Za. 7/15 Şubat 1902; BOA. MF.MKT. 621/45, 1320 M. 8/17 Nisan 1902.

83 BOA. MF.MKT. 635/36, 1320 Ra. 10/17 Haziran 1902. Diyarbakır'a bağlı Silvan Kazası'nın merkezi olan Meyyafarikin kasabasında meskûkâtın yanı sıra birçok eski eser de ortaya çıkmış ve müzeye gönderilmiştir. Örneğin; 1891 yılında kasaba surlarının yakın bir mevkiindeki su harkının kazımı esnasında sergilenmeye uygun topraktan yapılmış 46 parça eski eser ortaya çıkmış ve müzeye ulaştırılmıştır. Ayrıca 1893 tarihinde ise buradan bir küçük bakır tas da müzeye gönderilmiştir (BOA. MF.MKT. 133/26, 1309 R. 21/24 Kasım 1891; BOA. MF.MKT. 167/36, 1310 L. 19/6 Mayıs 1893).

84 BOA. MF.MKT. 625/15, 1320 M. 28/7 Mayıs 1902.

karşılanağı ve vapur masrafının sonradan müze tarafından ödeneceği ifade edilmiştir.⁸⁵ Bununla birlikte 1902 ve 1903 yıllarında Osman Hamdi Bey'in isteği doğrultusunda Natık Efendi tarafından İslam ve İslam öncesi dönemlere ait çeşitli eser ve paralar da müze adına satın alınmış ve merkeze ulaştırılması sağlanmıştır. 1903 yılında Natık Efendi'nin müzeye gönderdiği toplamda 2.660 kuruş değerindeki çeşitli eserlerin değer ve cinsleri hakkındaki bilgiler ise tabloda verilmiştir.⁸⁶

Tablo 3: Natık Efendi'nin 1903 Yılında Müzeye Gönderdiği Muhtelif Eserler ve Bedelleri

Adet	Kuruş	Açıklama
1	1.620	Tunç üzerine gümüş ve altın işlemeli Arap tarzı sanatkarane şamdan
1	200	Arap tarzında zırh ve kolluk
1	200	Arabiye kufî yazılı bakır bakraç
1	100	Kufî yazılı toprak bardak
1	20	Kufî yazılı bakır madalya
5	100	Kufî yazılı mühür taşı
3	10	Bakır İslam sikkesi
14	190	Gümüş Sasanî sikkesi
1	20	Resimli toprak mühür
1	50	Yazılı ve 3 köşeli atık taş
1	20	Gümüş el-Mutemid Alellah* sikkesi
1	50	Tedmür** eserlerinden resimli ve yazılı kabartma levha
10	40	Kadîm gümüş Avrupa sikkesi
-	40	Tunç heykel eli
Toplam	2.660	

Diyarbakır Müze-i Hümayûn Memuru Natık Efendi 1904 yılında ise müze adına 92 adet meskûkât ve bir adet altın küpe ile bir adet de tas satın almış ve bunların müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Söz konusu meskûkâttan 51 adedi Yunan dönemine ait gümüş ve bakır sikke, 10 adedi Mısır Memluk sikkesi ve 31 adedi de çeşitli İslam devletlerine ait eski paralardan oluşmaktadır. Müze-i Hümayûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 29 Ağustos 1904 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Natık Efendi'nin satın aldığı söz konusu meskûkâtın yanı sıra bir adet altın küpe ile İslam devrine ait gümüş işlemeli bir tasın da müzeye ulaştığını belirtmiştir. Ayrıca bunların toplamda 2.510 kuruş değerinde olduğunun tespit edildiğini ifade etmiştir.⁸⁷ Diyarbakır Valisi Nazım Bey tarafından 28 Ocak 1905 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Savur Kazası'na bağlı Ömerkan

85 BOA. MF.MKT. 707/25, 1321 S. 25/23 Mayıs 1903.

86 BOA. MF.MKT. 620/27, 1320 M. 1/10 Nisan 1902; BOA. MF.MKT. 663/60, 1320 C. 25/29 Eylül 1902; BOA. MF. MKT. 708/34, 1321 S. 28/26 Mayıs 1903; BOA. MF.MKT. 722/52, 1321 Ca. 9/3 Ağustos 1903.

* Tam ismi, Ebü'l-Abbâs el-Mu'temid-Alellah Ahmed b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî'dir. 870-892 yıllarında Abbasi halifeliği makamında bulunmuştur. Dönemine ait 20 adet sikke İstanbul Arkeoloji Müzelerinde yer almaktadır (Ali Aktan, "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer", TDVİA, C. 31, Ankara 2020, s. 387-388).

** Yunan ve Roma coğrafyacıları şehri Palmyra (hurma ülkesi) olarak isimlendirmiştir. Günümüzde Suriye'nin Humus muhafazası sınırları içinde bir yerleşme merkezi olup eski çağlardan kalma eserleri ve harabeleriyle bilinmektedir. Tedmür'de 2000'den fazla kitabe tespit edilmiştir (Ahmet Ağırakça, "Tedmür", TDVİA, C. 40, İstanbul 2011, s. 264-265).

87 BOA. MF.MKT. 808/49, 1322 B. 28/8 Ekim 1904.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

Nahiyesi'nin Kordis köyünde bir definenin ortaya çıktığı haberi merkeze iletilmiştir. Ayrıca mahallî görevliler ile iletişime geçilmiş ve Mardin Mutasarrıflığı ile Midyat ve Savur kaymakamlarına tebligat gönderilmiştir. Söz konusu gelişmeler üzerine yapılan tetkikat neticesinde konu hakkında rapor hazırlanmıştır. Buna göre; toplamda 25 adet sikke toprağın altındaki bardak şeklinde bir kabin içinde ortaya çıkmış ve müzeye gönderilmiştir. Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey'in 6 Nisan 1905 tarihli yazısında ise Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 25 adet meskûkâtın kendilerine ulaştığı bildirilmiştir. Ayrıca koruma altına alınan söz konusu meskûkât üzerinde yapılan incelemede bunların Bizans altın sikkesi olduğu ve 800 kuruş kıymetinde bulunduğu bildirilmiştir.⁸⁸ Bununla birlikte Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 7 Haziran 1905 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Diyarbakır Müze Memuru Natık Efendi tarafından muhtelif tarihlerde müze adına satın alınan 2.606 kuruş değerindeki âsâr-ı atıka bedelinin, vilayet maarif hasılatının Dersaadet hissesinden kendisine verilmesini bildirmiştir.⁸⁹

Natık Efendi'nin Müze-i Hümâyûn'a gönderdiği meskûkât ve eski eserler konusunda bazı arşiv belgelerinde detaylı bilgilerin bulunmadığı görülmektedir. Örneğin; Osman Hamdi Bey'in Maarif Nezareti'ne gönderdiği 8 Haziran 1906 tarihli yazısında, Natık Efendi tarafından müze adına satın alınan meskûkât ve çeşitli eşyaların 2.910 kuruş değerinde olduğu ifade edilmiş ve belirlenen ücretin kendisine ödenmesi istenmiştir.⁹⁰ Yine Osman Hamdi Bey tarafından 23 Ocak 1908 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen diğer bir yazıda ise Natık Efendi'nin muhtelif tarihlerde müze adına satın aldığı eserlerin 450 kuruş kıymetinde olduğu ve bunun da Diyarbakır maarif hasılatının Dersaadet hissesinden karşılanması ve senedinin müzeye gönderilmesi bildirilmiştir.⁹¹ Bununla birlikte Natık Efendi'nin 1908 yılındaki âsâr-ı atıka faaliyetleri devam etmiştir. Buna göre Osman Hamdi Bey'in bilgisi dahilinde satın aldığı iki altın sikke ile üzeri yazılı bir bakır levhanın müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Osman Hamdi Bey tarafından 21 Haziran 1908 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise toplamda üç parçadan oluşan söz konusu eserlerin 150 kuruş değerinde bulunduğu bildirilmiştir.⁹² Ayrıca Diyarbakır Maarif Müdürü Hakkı Bey tarafından 3 Ekim 1908 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; bir adet demir kalkan ile sekiz sandık meskûkâtın Müze Memuru Natık Efendi'nin oğlu Aram Sadık Efendi ile müzeye gönderildiği bildirilmiş ve kendisine kolaylık sağlanması istenmiştir.⁹³ Diyarbakır Valisi tarafından 23 Kasım 1911 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Mardin Sancağı'na tabi Mansuri köyünde ortaya çıkan ve fotoğrafları çekilen bir yağ debbesiyle bir bakır kabin İslam devri eserlerinden olduğu anlaşıldığından Müze-i Hümâyûn'a posta ile gönderildiği bildirilmiştir. 20 Aralık 1911 tarihli cevap yazısında ise gönderildiği beyan olunan söz konusu iki parça eserin Müze-i Hümâyûn'a ulaştığı belirtilmiştir.⁹⁴ Maarif Nezareti'nden 24 Nisan 1912 tarihinde Diyarbakır Valiliği'ne gönderilen yazıda ise Siverek'in Saluri köyünde bulunan ve Büyük İskender'in haleflerine ait 50 adet altın sikkenin müzeye ulaştırılması gerektiği iletilmiştir.⁹⁵

88 BOA. MF.MKT. 854/52, 1322 Ra. 8/13 Mayıs 1905.

89 BOA. MF.MKT. 869/15, 1320 M. 1/12 Temmuz 1905.

90 BOA. MF.MKT. 946/76, 1324 C. 20/1 Ağustos 1906.

91 BOA. MF.MKT. 1040/38, 1326 M. 17/20 Şubat 1908.

92 BOA. MF.MKT. 1064/45, 1326 C. 7/7 Temmuz 1908.

93 BOA. MF.MKT. 1077/33, 1326 N. 11/7 Ekim 1908; BOA. MF.MKT. 1081/62, 1326 L. 19/14 Kasım 1908.

94 BOA. MF.MKT. 1177/9, 1330 M. 4/25 Aralık 1911.

95 BOA. MF.MKT. 1179/18, 1330 Ca. 7/24 Nisan 1912.

Natık Efendi âsâr-ı atıka faaliyetleri neticesinde öncelikle Müze-i Hümâyûn fahrî memurluğuna tayin edilmiş ve sonradan ise üçüncü dereceden rütbe ile taltif edilmiştir. Bununla birlikte 1913 yılında bu defa tekrar bir madalya veya rütbe ile taltif edilmesi gündeme gelmiştir. Diyarbakır Valisi Hamit Bey tarafından 25 Ağustos 1913 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Müze Memuru Natık Efendi'nin çeyrek asırdır Diyarbakır Vilayeti dahilindeki kıymetli eski eserlerin zarar görmesini engellediği, eserlerin sahiplenilmesinde gayretli çalışmalar gerçekleştirdiği ve müzecilik faaliyetleriyle ön plana çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca şimdiye kadar birçok kıymetli eserin müzeye ulaştırılmasında fedakâr ve sadıkane surette hizmetlerinin bulunduğu bildirilmiştir. Böylelikle kendisinin mükafaten maarif nişanı ile taltif edilmesini istemiştir. Müze yönetimi tarafından 22 Kasım 1913 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Diyarbakır Valiliği tarafından Natık Efendi'nin bir maarif madalyası ile taltifi hakkında bir isteğin bulunmasına rağmen belirtilen nişanın maarife hizmet edenlere özel olduğu ve söz konusu şahsın öncesinde iftihar madalyasıyla üçüncü dereceden bir rütbeye sahip bulunduğu bildirilmiştir. Bu sebeple ve 28 Kasım 1913 tarihli yazı ile Müze Memuru Natık Efendi'nin dördüncü rütbeden mecidî nişanı ile taltifinin uygun olacağı düşünülmüştür.⁹⁶ Bunun üzerine 30 Kasım 1913 tarihinde Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey ve Sadrazam Mehmet Said Paşa tarafından onaylanan ve iradeye sunulan yazı ile Natık Efendi'ye dördüncü rütbeden mecidî nişanı verilmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Daha sonraki süreçte ise Diyarbakır Valiliği ile iletişime geçilmiş, Natık Efendi bilgilendirilmiş, 22 Şubat 1914 tarihinde nişan ile ilgili berat Diyarbakır'a gönderilmiş ve kendisine teslim edilmiştir.⁹⁷

C. Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Arama Faaliyetleri ve Yabancıların İlgisi

Osmanlı Devleti'nde bilimsel ve arkeolojik kazı çalışması gerçekleştirmek isteyen araştırmacılar 1869, 1874, 1884 ve 1906 tarihli eski eser nizamnamelerinde yer alan hükümler çerçevesinde faaliyet yürütmüştür. Diyarbakır Vilayeti'nde planlanan veya gerçekleşen kazı faaliyetleri de belirtilen nizamnameler gereğince ve bir ön hazırlığın neticesinde tespit edilen mevkilerde gerçekleşmiştir. Buna rağmen Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi görev süresince ruhsatlı bir kazı faaliyeti gerçekleştirmede anlaşılmaktadır. Ayrıca Diyarbakır'dan müzeye gönderilen âsâr-ı atıkanın çoğunluğu ise tesadüfen ortaya çıkan veya ahalinin elinde bulunan eserlerden oluşmuştur. Bununla birlikte Diyarbakır'da birçok yerli ve yabancı araştırmacı kazı amacı doğrultusunda tespit ettikleri mevkilerde faaliyet yürütmek amacıyla yetkililerden ruhsat talep etmiş veya mevcut eserler üzerinde arkeolojik incelemeyi gerçekleştirmiştir. Örneğin 1876 yılında Ahmet ve Abdülhadi isimli şahıslar kazı çalışması gerçekleştirmek maksadıyla kendilerinin bilgilendirilmesini talep etmiş ve izin almak için de mahallî ve merkezî yetkililere dilekçe ile başvuru yapmışlardır.⁹⁸ Söz konusu şahıslar Diyarbakır surlarının Mardin Kapısı yönündeki "Ben ü Sen" ile "Nur Burcu" mevkilerinde define bulunduğunu ve bunların çıkarılması maksadıyla kefalet senedi ile ruhsat harcını ödemek istediklerini belirtmişlerdir.⁹⁹ Bununla birlikte söz konusu mevkilerin kale burçları ve kabristanlıkta yer alması sebebiyle uygun olmadığı yetkililerce bildirilmiştir. Bu gelişme üzerine Abdülhadi ve Ahmet isimli şahıslar

96 BOA. MF.MKT. 1192/57, 1331 Z. 28/28 Kasım 1913.

97 BOA. MF.MKT. 1192/57, 1331 Z. 28/28 Kasım 1913; BOA. MV. 232/7, 1332 M. 1/30 Kasım 1913; BOA. İ. TAL. 488/5, 1332 M. 2/1 Aralık 1913.

98 BOA. MF.MKT. 34/176, 1293 Ra. 15/10 Nisan 1876.

99 *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, No: 342, 1293 R. 3/27 Nisan 1876, s. 1-2.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-î Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

verdikleri diğer bir dilekçede ise ahalinin definden haberdar olduğu ve bu sebeple de hırsızlık vakaları olabileceği düşüncesiyle kazı çalışmasının ertelenemeyeceğini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine kefalet senedi, ruhsat harcı ve çıkacak eserler konusunda yetkililerin bilgilendirilmesi koşuluyla kazı faaliyetinin nizamname hükümleri gereğince yapılması arzu edilmiştir.¹⁰⁰ Bununla birlikte 1876 yılında surların haricinde eski eser arama çalışmasının yapılmak istendiği diğer bir mevki ise Diyarbakır'ın Garp Nahiyesi'ne bağlı Nasırı köyüdür. Bu amaçla Tomas, İkop ve Basmacıyan İgoş isimli şahıslar ruhsat harcı ve kefalet senedi ile kazı izni talep etmek amacıyla başvuru yapmışlardır. Bunun üzerine arama faaliyeti gerçekleştirilmek istenen mevki hakkında yetkililer tarafından rapor hazırlanmıştır. Bu rapora göre; söz konusu şahısların belirtilen köyde eser aramak istediği üç mevki bulunmaktadır. Bununla birlikte bir bölgenin kabristanlık olması sebebiyle uygun bulunmadığı ifade edilmiştir. Çünkü eski eser nizamnamesine göre kabristanlıklarda kazı yapılması yasaktır. Diğer iki mevkiinin ise köydeki şahısların özel mülkü olduğu ve bu sebeple de arazi sahiplerinin rızası alındığı takdirde uygun olacağı bildirilmiş ve merkezden izin talep edilmiştir.¹⁰¹ 1893 yılında ise bu defa Diyarbakır'ın Siverek Kazası'ndaki bir mevkide arama faaliyeti için müracaatta bulunulmuştur. Buna göre Protestan tebaadan Taşçı Mıgırdıç Efendi, yazdığı arzuhalde, Karakeçi Nahiyesi'ne bağlı Madun köyü harabesine yakın bir alanda ve eski zamanlarda gömülmüş bir hazinenin olduğunu tahmin ettiğini yetkililere bildirmiştir. Buna göre; hazine Madun köyüne on dakikalık mesafede yer alan bir değirmen taşının altında mevcuttur. Mıgırdıç Efendi sekiz günlük bir süreçte yapacağı kazı ile bu hazinenin ortaya çıkacağını iddia etmiştir. Ayrıca beş lira tutarındaki harç ücretinin hazır olduğunu ve söz konusu arazinin sahibinden de izin aldığını bildirmiştir. Bunun üzerine Mıgırdıç Efendi'nin dilekçesi ile haritası yetkililerce incelenmiş ve nizamnameye uygunluğu görülmüştür.¹⁰² Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa tarafından 23 Ağustos 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise söz konusu gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre; Taşçı Mıgırdıç tarafından verilen dilekçede âsâr-ı atîka nizamnamesi hükmünce icra olunan tahkikat ve muamelatı içeren bilgilerin vilayet meclis idaresince uygun görüldüğü ve dilekçe ile haritanın da merkeze takdim kılındığı bildirilmiştir. Ayrıca buradan çıkacağı düşünülen âsâr-ı atîkanın müzeye ait olacağı, sadece kalıp ve resimlerin bu işide kalacağı ve kazı müddetince bir komiserin görevlendirileceği merkeze iletilmiştir.¹⁰³ 1897 yılında ise özellikle Ergani Maden'de ortaya çıkan meskûkât üzerine ahalinin ve araştırmacılarının arama faaliyetlerine daha fazla ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır Maarif Müdürü tarafından 26 Ekim 1897 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Ergani Maden'de ortaya çıkan meskûkât sonrasında birçok kişinin define aramak amacıyla kendilerine dilekçe ile başvuruda buldukları bildirilmiştir. Bunun üzerine Osman Hamdi Bey tarafından 25 Kasım 1897 tarihinde Diyarbakır'a gönderilen yazıda yeni nizamnamenin Diyarbakır'a gönderildiği bildirilmiş ve bu bağlamda söz konusu şahıslara kolaylık sağlanması istenmiştir.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti özellikle XIX. yüzyıl süresince konsolosluk görevlisi, misyoner, seyyah ve bilim insanları gibi kişilerin uğrak bölgesi olmuştur. Diyarbakır Vilayeti'ne de bu

100 BOA. MF.MKT. 38/60, 1293 Ca. 30/23 Haziran 1876.

101 BOA. MF.MKT. 40/68, 1293 B. 3/25 Temmuz 1876.

102 BOA. MF.MKT. 178/1, 1311 S. 1/14 Ağustos 1893.

103 BOA. MF.MKT. 185/98, 1311 R. 26/6 Kasım 1893.

104 BOA. MF.MKT. 369/12, 1315 R. 18/16 Eylül 1897; BOA. MF.MKT. 379/6, 1315 B. 7/2 Aralık 1897; BOA. ŞD. 215/13, 1316 S. 29/19 Temmuz 1898.

yöntemle birçok yabancı şahsın geldiği ve faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Diyarbakır ve çevresine gelen yabancı araştırmacılar arasında Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya ve İtalya tebaasından gerek resmî görevliler, gerekse de din ve bilim insanları bulunmaktadır. Bununla birlikte bilimsel çalışmalar ön plana çıktığı gibi eski eserler konusunda da yoğunlaşmanın görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin; 1884 yılında Amerikalı Mr. Istredd ve Mr. Valter Biriçman Osmanlı Devleti'nin muhtelif vilayetlerinde incelemelerde bulunmak maksadıyla yetkililerden izin talep etmişlerdir. Diyarbakır Vilayeti'nde de araştırma gerçekleştirmek isteyen söz konusu şahısların talepleri bilimsel yönde elde ettikleri bulguları Müze-i Hümayûn yönetimi ile paylaşmaları koşuluyla kabul edilmiştir. Ayrıca sadece eski eserlerin fotoğraflarını çekmelerine izin verilmiştir.¹⁰⁵ 1897 yılında ise bu defa Almanyalı Doktor Dutek Midyat, Lice, Palu, Eğin ve Çapakçur'da incelemelerde bulunmuştur. Söz konusu şahıs özellikle bölgedeki kilise, kale ve mağaraların fotoğraflarını çekmiş ve haritalarını çıkarmıştır. Ayrıca Palu kalesinin güney yönündeki bir mezar taşı ile on santim uzunluğundaki diğer bir tarihî taşın üzerindeki yazıtları da incelemiştir.¹⁰⁶ 1904 yılında ise Fransız araştırmacı ve Konsolos Potyon, Diyarbakır ve muhtelif Osmanlı vilayetlerindeki tarihî bölgeleri gezmek, eski eserlerin üzerinde yer alan yazıtları okumak ve örneklerini çıkarmak amacıyla yetkililerden izin talep etmiştir. Bunun üzerine söz konusu heyetin talebi kabul edilmiş ve kendilerine yardımcı olunmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca Diyarbakır'a gelen yabancıların özellikle surlar ilgisini çekmiştir.¹⁰⁸ Bununla birlikte muhtelif tarihlerde Almanyalı Hugo Goethe, Baron Rodberg, Karl Fon Noyfen, İngiltereli Saykes ve Jozef Toli, İtalyan Umberto Bicalli, Mösyö Vamtelli ile Amberto ve Amerikalı Mr. Ibren Diyarbakır ve çevresinde incelemelerde bulunmuştur.¹⁰⁹ Buradan anlaşıldığı üzere Diyarbakır'a gelen araştırmacıların çoğunluğu sur, kale, kilise, mağara ve yazıt içeren taşları incelediği ve bilimsel çalışmalar gerçekleştirdiği görülmektedir. Bununla birlikte Alman Âsâr-ı Atîka Uzmanı Baron Maxi Oppenheim ise söz konusu benzer çalışmaların yanı sıra Diyarbakır'a bağlı Resulayn Kazası'nın yakınlarındaki Tel-Halef isimli mevkide ruhsatlı kazı faaliyetleri yürütmüştür. Söz konusu şahsın belirtilen mevkideki faaliyetleri nizamname hükümlerine göre gerçekleşmiş ve ihtiyaç duyulduğundan kazı ruhsatının süresi uzatılmıştır.¹¹⁰

D. Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Kaçakçılığı

Osmanlı Devleti'nde yasal veya kaçakçılık suretiyle çıkarılan bazı eski eserler, münferit veya koleksiyon halinde yine aynı yöntem ile ülke dışına çıkarılabildiği gibi ülke içindeki şahısların elinde de kalabilmiştir. Bu süreçte Osmanlı yetkilileri müzedeki mevcut koleksiyonları zenginleştirmek isterken tarihî eserlerin korunması maksadıyla da yasal

105 BOA. MF.MKT. 83/45, 1301 Ş. 2/28 Mayıs 1884.

106 BOA. DH. ŞFR. 236/10, 1315 Ra. 4/3 Ağustos 1897; BOA. DH. ŞFR. 236/49, 1315 Ra. 13/12 Ağustos 1897; BOA. DH. ŞFR. 236/118, 1315 Ra. 29/28 Ağustos 1897.

107 BOA. İ.HR. 391/7, 1322 B. 13/23 Eylül 1904.

108 BOA. DH. ŞFR. 362/104, 1324 S. 22/17 Nisan 1906; BOA. DH. MKT. 1073/16, 1322 S. 29/24 Nisan 1906.

109 BOA. DH. MKT. 1006/7, 1323 C. 28/30 Ağustos 1905; BOA. DH. ŞFR. 363/45, 1324 Ra. 6/30 Nisan 1906; BOA. DH.TMIK.M. 221/59, 1324 Ra. 11/5 Mayıs 1906; BOA. DH. TMIK.M. 229/23 1324 B. 10/30, Ağustos 1906; BOA. DH. ŞFR. 396/12, 1326 Ra. 1/3 Nisan 1908; BOA. DH. ŞFR. 396/132, 1326 Ra. 18/20 Nisan 1908; BOA. DH. TMIK.M. 266/65, 1326 B. 3/1 Ağustos 1908; BOA. MF.MKT 1052/69, 1326 R. 5/7 Mayıs 1908; BOA. DH. İD. 228/35, 1329 N. 26/20 Eylül 1911.

110 BOA. DH. MKT 2194/25, 1316 Z. 12/27 Nisan 1899; BOA. MF.MKT 1163/14, 1328 L. 21/26 Ekim 1910; BOA. İ. MF. 16/49, 1328 L. 27/1 Kasım 1910; BOA. DH.İD. 28/34, 1329 Ş. 24/20 Ağustos 1911; BOA. ŞD. 225/39, 1327 N. 11/26 Eylül 1911.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu düzenlemelere aykırı surette davranışta bulunanlara karşı mücadele edilmiş ve yasal olmayan girişimler de engellenmek istenmiştir. Diyarbakır Vilayeti dâhilinde âsâr-ı atîka kaçakçılığı ise özellikle tesadüfen ortaya çıkan veya kişilerin mülklerinde zuhur eden eski eserlerin yetkililerden saklanması ve kaçak yollarla satışı yapılmak istenmesi gayesinden kaynaklanmıştır. Aslında hazırlanan eski eser nizamnamelerinde kanunî yollardan kazı çalışması gerçekleştirilen şahıslar ve arazi sahipleri eserler üzerinden belirlenen oranda ücret elde edebilmiştir. Ayrıca tesadüfen ortaya çıkan eski eserler konusunda ise 1884 tarihli âsâr-ı atîka nizamnamesine göre eserlerin, kıymet bedellerinin yarısı, arazi veya mülk sahiplerinin olmuştur. Bununla birlikte eserleri yetkililerden saklaması ve kaçak yollarla satışının gerçekleştirilmek istenmesi gibi vakalara sıklıkla rastlanılmıştır.

Diyarbakır Vilayeti'nde âsâr-ı atîka kaçakçılığı konusundaki vakalar mahallî basına yansımıştır.¹¹¹ Bu gibi durumlarda kaçakçılık olayı hakkında tahkikat yapılmış, kişilerin elinde kalan eserlerin sahiplenilmesi amaçlanmış ve müzeye gönderilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca kaçakçılık yoluna başvuranların yakalanmaları durumunda eser üzerinde hak iddia etmeleri engellenmiştir. Örneğin; Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 15 Kasım 1894 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Diyarbakır'ın Ali Pınarı köyündeki ahali tarafından bir kazı esnasında tesadüfen bir kabin içinde eski Osmanlı altınları bulunduğu haberinin alındığı bildirilmiştir. Söz konusu meskûkât hakkında yapılan tetkikat sonrasında 32 adedi görevliler tarafından teslim alınmış ve müzeye gönderilmesi sağlanmıştır.¹¹² Bununla birlikte Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 6 Mayıs 1895 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen aynı olay hakkındaki diğer bir yazıda ise Ali Pınarı köyünde ortaya çıkan 32 adet Osmanlı altınının müzeye ulaştığı bilgisi verilmiştir. Bununla birlikte söz konusu meskûkâtın 704 adet olduğu ihbarının yapıldığı da iletilmiştir. Ayrıca söz konusu eski Osmanlı altınlarının köy ahali arasında paylaşıldığı ve saklandığı bildirilmiştir. Bu sebeple iddia edilen 672 adet meskukatın kişilerin elinden çıkarılmasının engellenmesi ve olay hakkında tekrar tahkikat yapılması istenmiştir.¹¹³ Diyarbakır Vali Vekili Enis Paşa tarafından 2 Haziran 1895 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Badikan Aşireti'nden üç şahsın Eyyubî sultanlarına ait 377 adet gümüş meskûkâtı Diyarbakır'da satmaya çalışırken yakalandıkları bildirilmiştir. Bunun üzerine söz konusu şahıslar sorguya alınmış ve belirtilen meskûkâtı Mardin Sancağı'na bağlı Nusaybin kasabasındaki bir harabenin duvarında bulduklarını ifade etmişlerdir. Bunun neticesinde Mardin Mutasarrıflığı ile iletişime geçilmiş ve söz konusu kişilere bir ücret verilip verilmeyeceğinin cevabı da merkezden istenmiştir. Bu gelişme hakkında Osman Hamdi Bey tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise eski eser nizamnamesine göre meskûkâtın doğrudan doğruya müzeye ait olduğu ve tesadüfen ortaya çıkan eserler konusunda bilgilendirme sağlayan kişilere de hisse verileceği hükmünün bulunduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte Diyarbakır'daki olayda söz konusu 377 adet meskûkâtın satış esnasında görevliler tarafından teslim alındığı ve bu sebeple belirtilen şahıslara herhangi bir ücret ödemesinin yapılamayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca belirtilen meskûkâtın koruma altına alınması, müzeye gönderilmesi ve olay hakkında tahkikat yapılması istenmiştir.¹¹⁴

111 *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, No: 261, 1291 Ş. 6/18 Eylül 1874, s. 3.

112 BOA. MF.MKT. 237/14, 1312 Ca. 21/20 Kasım 1894.

113 BOA. MF.MKT. 264/13, 1312 Za. 28/23 Mayıs 1895.

114 BOA. MF.MKT. 272/4, 1313 M. 10/3 Temmuz 1895.

Diyarbakır Vilayeti'nde âsâr-ı atıka kaçakçılığı konusunda yaşanan olaylar ve yapılan tahkikatlar mahkeme kararlarıyla neticelenmiştir. Örneğin; 1889 yılında Silvan'ın Meyyafarikin kasabası ahalisinden Kalvikot ve oğlu Haço hanelerinin içinde kazdıkları kuyuda zuhur eden defineyi sakladıkları iddiasıyla mahkemede yargılanmışlardır. Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey tarafından 10 Şubat 1900 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda, hanelerinde ortaya çıkan define konusunda zanlı durumunda bulunan söz konusu şahıslardan 25 adet altının alındığı bildirilmiştir. Bununla birlikte kendilerinde daha fazla altın para bulunduğunun tahmin edildiği, bu altınlardan kaç adedinin bir şinik veya ne kadarının bir avuç içine sığabileceği ve kıymetinin ne olacağı hakkında bilgi istenmiştir. Söz konusu istek üzerine konu hakkında Müze-i Hümayûn'dan bilgi istenmiştir. Osman Hamdi Bey ise bu olay konusunda bilgilendirme yapmıştır. Buna göre; müzeye ulaşan altın meskûkâtın incelendiği, bunların ateşte tahrip edildiği, buna rağmen okunabilen kısımlarından söz konusu meskûkâtın 600'lü yıllarda ve Abbasîler zamanında burada yönetimde bulunan Türkmenlere ait olduğunun anlaşıldığını bildirmiştir. Söz konusu meskûkâtın ise toplamda 1.676 kuruş değerinde bulunduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte meskûkâtın toplamda kaç şinik olabileceği veya bir avuç içine kaç adet sığabileceği gibi ceza mahkemesi başkanlığının sorularına ise tahminî bir cevap verilemeyeceğini bildirmiştir.¹¹⁵ Meyyafarikin'li Kalvikot ve oğlu Haço'nun söz konusu defineden dolayı mahkemelerinin bir süre devam ettiği ve 1903 yılında cezalarının kesinleştiği anlaşılmaktadır. Buna göre yaklaşık 336.000 kuruşluk defineyi saklamalarından dolayı söz konusu şahıslar mahkûm edilmişlerdir. Bununla birlikte Lice ve Nusaybin'de gerçekleştirilen kaçak define kazıları hakkında da tahkikatların yapılmasına karar verilmiştir. Diyarbakır Müze-i Hümayûn Memuru Natık Efendi ise bu defineler hakkında mahkeme açılması ve oluşacak masrafların Müze-i Hümayûn tahsisatından ödenmesini talep etmiştir.¹¹⁶

Diyarbakır Vilayeti'nde eski eser kaçakçılığı ile mücadele konusunda yetkililerin almış olduğu tedbirler neticesinde olumlu sonuçların alındığı ve müzeciliğin gelişimine katkı sağlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı vakalarda kaçak eserlerin tamamının müzeye gönderilmesi sağlandığı gibi bazı vakalarda da eserlerin bir kısmına ulaşılabilmiştir. Örneğin Silvan Kazası'nın Meyyafarikin kasabasında ortaya çıkan Eyyubî ve Mısır Memluk devletlerine ait 1.622 adet gümüş paranın tamamı yetkililer tarafından satışı gerçekleşmeden teslim alınmış ve müzeye gönderilmiştir.¹¹⁷ Bununla birlikte Mardin Sancağı'nda yaşanan bir vakada ise eski paraların bir kısmına ulaşılabilmiştir. Buna göre; Mardin Sancağı'na bağlı Midyat Kazası'nın Daline köyü civarında ve Nusaybin Kazası'na bağlı Avne mağaralarının bulunduğu mevkide tesadüfen eski paralar ortaya çıkmıştır. Daline köyü ahalisinden Ferman oğlu Ahmet, hayvan otlatırken beş adet eski para bulması üzerine durumu arkadaşlarına bildirmiştir. Söz konusu şahısların da yaptıkları arama faaliyeti sonrasında toplam 36 adet para toprak altından çıkarılmıştır. Buna rağmen bulunan paralar konusunda yetkililer bilgilendirilmediği gibi bu paraları kendi aralarında paylaşmışlar ve bazılarını da üçüncü şahıslara satmışlardır. Bunun üzerine Nusaybin Kaymakamlığı ve Mardin Mutasarrıflığı ile iletişime geçilmiş ve söz konusu 36 adet paradan 25'i yetkililer tarafından teslim alınmıştır. 4 Ekim 1902 tarihinde Osman Hamdi Bey tarafından söz konusu olay hakkında gönderilen yazıda ise müzeye gönderilen

115 BOA. MF.MKT. 488/32, 1317 L. 29/2 Mart 1900.

116 BOA. MF.MKT. 754/28, 1321 L. 6/26 Aralık 1903.

117 BOA. MF.MKT. 635/36, 1320 Ra. 10/17 Haziran 1902.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-î Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

paraların teslim alındığı bilgisi verilmiştir. Ayrıca söz konusu meskûkâtın her adetin bir mecidiye değerinde bulunduğu, bir kısmının Dimitrios ve bir kısmının da İskender sikkeleri olduğunun anlaşıldığı bildirilmiştir.¹¹⁸

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan eski eserlerin kişilerin elinde kalmasına müsaade edilmediği gibi ülke dışına çıkarılmasına karşı da yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Birçok yabancı devletin kendi müzelerini zenginleştirmek için Osmanlı topraklarından tarihî eserler elde edilmesi konusunda faaliyetleri bulunmaktadır. Diyarbakır Vilayeti'ni ziyaret eden gerek resmî görevliler, gerekse din ve bilim insanları şüphe duyulduğunda gözlem altında tutulmuş ve davranışları kontrol edilmiştir. Özellikle yabancı şahısların gayri-müslim tebaa ve aşiretlerle ilgilenmesi duyulan şüphelerde haklılık durumunu ortaya çıkarmıştır. Araştırmacılara sağlanan kolaylıklara rağmen devlet aleyhine çalışan kişiler olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmuştur. Bu sebeple âsâr-ı atîka nizamnamelerine aykırı surette faaliyette bulunanlara karşı sıkı önlemler alınmıştır. Böylece hareketlerinden şüphe duyulan kişiler gözlem altında tutulmuş ve faaliyetleri merkeze rapor edilmiştir.¹¹⁹ Bunun neticesinde eski eserlerin korunmasına önem verilmiş ve ülke dışına çıkarılması girişimleri engellenmek istenmiştir. Örneğin; Diyarbakır Valisi Enis Paşa tarafından 23 Haziran 1906 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Mardin'den Midyat Kazası'na hareket eden İngiliz Seyyah Harris'in Mardin'de ikamet eden Amerika misyonerlerinden Mr. Anders ile beraber 14 Hıristiyan köyünü gezdiği ve Nusaybin'e hareket ettikleri bildirilmiştir.¹²⁰ Dahiliye Nazırı tarafından 9 Temmuz 1896 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda ise Seyyah Harris ile arkadaşı Mr. Anders'in Midyat ve Nusaybin kazalarından aldıkları bildirilen eski eser kitabın hangi konuyu içerdiği, kimlerden ne kadar ücrete satın aldığı veya kimin tarafından hediye edildiği konusunda bilgi verilmesi istenmiştir.¹²¹ Bununla birlikte Mardin Mutasarrıflığı tarafından 9 Ekim 1896 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda ise Seyyah Harris'in Kerboran Nahiyesi'ne tabi Baksapan köyünden 900 kuruş ücretle manastır tarihiyle ilgili eski eser kitabın yarısını aldığı bildirilmiştir. Ayrıca Zaz köyünden el yazılı bir İncil'i de 100 kuruşa satın aldığı ve söz konusu kitapların haricinde herhangi bir eser veya eşya satın almadığı belirtilmiştir. Söz konusu İncil'in ise Zaz köyünün keşişi Efrim ve Sabağ tarafından satıldığı ve bu kitaptan ele geçirilen bir sayfasının ise Kerboran Nahiyesi Müdürlüğü'ne gönderildiği bildirilmiştir. Diyarbakır Valisi Mehmet Enis Paşa tarafından 19 Ağustos 1896 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda ise İngiliz seyyahın Midyat ve Nusaybin kazalarından aldığı eserler hakkındaki bilgilerin merkeze iletildiği belirtilmiştir.¹²² Dahiliye Nazırı tarafından 8 Eylül 1896 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Diyarbakır'dan gönderilen eski kitap sayfasının incelendiğinde bunun âsâr-ı atîkadan olmadığına ulaşıldığı bildirilmiştir. Ayrıca Osman Hamdi Bey tarafından verilen bilgiye göre Süryanice yazılı ve Hıristiyanlık âyîni hakkında bilgilerin yer aldığı kitabın kadim olmaktan ziyade başka bir değerinin bulunmadığı ifade edilmiştir.¹²³ Bununla birlikte söz konusu şahıs Diyarbakır Vilayeti'nden ayrılıncaya ve İstanbul'a varıncaya kadar

118 BOA. MF.MKT. 675/58, 1320 N. 7/9 Aralık 1902.

119 BOA. MF.MKT. 45/102, 1293 Z. 15/1 Ocak 1877; BOA. MF.MKT. 83/45, 1301 Ş. 2/28 Mayıs 1884; BOA. DH. ŞFR. 236/49, 1315 Ra. 13/12 Ağustos 1897; BOA. HR.TH. 282/19, 1321 M. 22/20 Nisan 1903; BOA. DH. ŞFR. 396/132, 1326 Ra. 18/20 Nisan 1908.

120 BOA. DH. TMIK.M. 8/33, 1314 M. 16/27, Haziran 1896.

121 BOA. DH. TMIK.M. 9/64, 1314 M. 28/9, Temmuz 1896; BOA. DH. TMIK.M. 9/2, 1314 M. 30/11 Temmuz 1896.

122 BOA. DH. TMIK.M. 13/93, 1314 Ra. 30/8 Eylül 1896.

123 BOA. MF.MKT. 341/39, 1314 Ca. 24/31 Ekim 1896.

hareketleri yetkililerce takip edilmiş ve gözetim altında tutulmuştur.¹²⁴ Ayrıca 1903 yılında Mardin’de gizlice âsâr-ı atıka arama faaliyetlerinin yapıldığına dair ihbar alınması üzerine tahkikat yapılmış kararlaştırılmıştır.¹²⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin hâkim bulunduğu coğrafya birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Buna rağmen âsâr-ı atıka çalışmaları Batılı devletlere göre daha geç bir süreçte ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Fethi Ahmet Paşa’nın eski eserler konusundaki faaliyetleri modern Türk müzeciliğinin temelini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti’nde eski eserler konusunda ilk düzenlemeler 1858 tarihli ceza kanunnamesi, 1858 tarihli arazi kanunnamesi ve fıkıh hükümlerine göre yapılmıştır. Osmanlı Devleti’ndeki ilk âsâr-ı atıka nizamnamesi ise 13 Şubat 1869 tarihinde yayımlanmış ve müzeciliğin kurumsallaşması yolunda önemli kararlar alınmıştır. Sonrasında ise 1874, 1884 ve 1906 tarihli eski eser nizamnameleri ile âsâr-ı atıka konusunda ilerleme sağlanmıştır. Bu süreçte Edward Goold, Terenzio, Dethier, Osman Hamdi ve Halil Edhem müze müdürlüğü görevine tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde âsâr-ı atıka bilinci ve faaliyetleri XIX. yüzyılın ortalarında var olan birikimin neticesinde meydana gelmiştir. Bu süreçte eski eserlere ehemmiyet verildiği gibi söz konusu alanda hâkim bir görüş teşekkül etmiştir. Ayrıca Osmanlı taşrasındaki mahallî idareciler ve ahali arasında da bu konuda ciddi bir hassasiyet oluşmuştur.

Diyarbakır Vilayeti’nde eski eserler konusundaki ilk gelişmelerin daha çok meskûkât-ı atıka, yani eski paralarla ilgili olduğu görülmektedir. Ayrıca ilk dönemlerde kurumsal müzecilik çalışmaları tam anlamıyla teşekkül etmese de ortaya çıkan eski paraların kişilerin elinde kalmasına müsaade edilmediği ve Maliye Nezareti, Darphane-i Âmire, hazine veya mahallî idarecilere teslim edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osman Hamdi Bey döneminde ivme kazanan âsâr-ı atıka çalışmalarının etkisi Diyarbakır Vilayeti’nde de hissedilmiştir. Bu dönemde etkili hukuksal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve merkezde oluşan âsâr-ı atıka bilinci taşraya yansımıştır. Natık Efendi Osmanlı taşrasında tayin edilen ilk Müze-i Hümayûn fahrî memurlarındandır. 25 yılı aşkın süreçte bu alandaki faaliyetlerini başarılı bir surette sürdürmüş ve Diyarbakır’da Müze-i Hümayûn’un temsilcisi olmuştur. Natık Efendi’nin Diyarbakır Vilayeti’nde uyguladığı eski eser faaliyetleri Osmanlı müzeciliğinde önemli bir yekûn tutmaktadır. Söz konusu süreçte binlerce meskûkâtın kaybolmasını veya zarar görmesini engellemiş ve Müze-i Hümayûn’da teşhir edilmesini sağlamıştır. Özellikle Müze-i Hümayûn’un İslam meskûkât koleksiyonundaki eksiklerin tamamlanmasında emeği bulunmaktadır. Böylece meskûkât konusunda hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemi açısından önemli kazanımlarda etkisi olmuş ve müzedeki meskûkât koleksiyonunun fevkalade bir surette zenginleşmesini sağlamıştır. Ayrıca Naram-Sin steli gibi birçok kültür, din ve dil bağlamında önemli bulguların yer aldığı tarihî yazıtların müzeye kazandırılmasında emeği bulunmaktadır. Bununla birlikte birçok medeniyete ait ve muhtelif türlerden mamul şamdan, bardak, zırh, kolluk, başlık, kalkan, ev eşyası, madalya, mühür, akik taş, levha, heykel uzvu ve süs eşyası gibi birçok eserin sahiplenilmesini sağlamıştır. Kendisi görev süresince ruhsatlı bir kazı faaliyeti gerçekleştirilmemekle birlikte tesadüfen ortaya çıkan veya ahalinin elinde bulunan eserleri müze adına ve kanunî çerçevede sahiplenmiş, kıymetlerini tespit etmiş ve bunların

124 BOA. DH. TMIK.M. 23/46, 1314 C. 23/29 Kasım 1896.

125 BOA. MF.MKT. 752/63, 1321 N. 18/8 Aralık 1903.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

merkeze gönderilmesini sağlamıştır. Bunun sonucunda rütbe ve nişan ile taltif edilmiştir. Diyarbakır Vilayeti'nde eski eserlere yönelik dikkatli bir politika izlenmesinde Osman Hamdi Bey ve Natık Efendi'nin etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte mahallî yetkililerin özellikle Natık Efendi'nin bu vilayet dâhilinde ortaya çıkan veya ele geçirilen eserler konusunda müze yönetimini bilgilendirilmesi sonucunda başarılı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gibi bilgilendirme durumunda müze yönetiminin gelişmelere bakışı olumludur. Fakat eski eserlerin tamamen ve planlı bir surette çıkarılması konusunda hedeflenen çalışmaların istenilen düzeyde gerçekleşmediği görülmektedir.

Diyarbakır Vilayeti'nde planlanan veya gerçekleşen kazı faaliyetleri eski eser nizamnameleri gereğince ve bir ön hazırlık neticesinde tespit edilen veya hazırlığı yapılan mevkilerde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Diyarbakır'da birçok yerli ve yabancı araştırmacı kazı amacı doğrultusunda tespit ettikleri mevkilerde faaliyet yürütmek amacıyla yetkililerden ruhsat talep etmiş veya mevcut eserler üzerinde arkeolojik incelemesini tamamlamıştır. Ayrıca Diyarbakır Vilayeti'nde konsolosluk görevlisi, misyoner, seyyah ve bilim insanları gibi yabancı kişiler de faaliyetler yürütmüştür. Bununla birlikte bu vilayet dahilinde bilimsel çalışmalar ön plana çıktığı gibi eski eserler konusunda da yoğunlaşma görülmüştür. Araştırmacılara kolaylık sağlanmış ve tarihî eserlerin korunması maksadıyla da yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Buna rağmen Diyarbakır Vilayeti dâhilinde âsâr-ı atîka kaçakçılığı ise özellikle tesadüfen ortaya çıkan veya kişilerin mülklerinde zuhur eden eski eserlerin yetkililerden saklanması ve kaçak yollarla satışı yapılmak istenmesi gayesinden kaynaklanmıştır. Bu gibi durumlarda kaçakçılık olayı hakkında tahkikat yapılmış, kişilerin elinde kalan eski eserlerin sahiplenilmesi amaçlanmış ve müzeye gönderilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca kaçakçılık yoluna başvuranların yakalanmaları durumunda eser üzerinde hak iddia etmeleri engellenmiştir. Söz konusu menfi olaylara rağmen genel anlamda eski eserlerin tahrip edilmediği, koruma altına alındığı ve Müze-i Hümâyûn'da teşhir edilmesinin sağlandığı anlaşılmıştır.

Arşiv belgelerine dayalı olarak gerçekleştirilen bu çalışmada mahallî yetkililerin eski eserlere karşı kayıtsız kalmadığı, buna rağmen eski eserlere yönelik ahalide tam bir bilinçlenmenin ise söz konusu olmadığı anlaşılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'nden Müze-i Hümâyûn'a nakledilen eski eserlerin değerli olduğu ve mevcut bilincin ise söz konusu süreçte yükselişe geçtiği, bu durumun ortaya çıkmasında da Natık Efendi'nin etkisi olduğu görülmüştür. Bu yönüyle taşrada eski eser bilincinin ivme kazandığı süreci göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûra-yı Devlet: ŞD. 210/27, 1306 Ra. 23/27 Kasım 1888; ŞD. 215/13, 1316 S. 29/19 Temmuz 1898; ŞD. 220/70, 1323 Z. 18/13 Şubat 1906; ŞD. 225/39, 1327 N. 11/26 Eylül 1911.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası: BEO 989/74107, 1315 Ra. 7/6 Ağustos 1897; BEO 990/74211, 1315 Ra. 9/8 Ağustos 1897; BEO. 1041/78024, 1315 C. 24/20 Kasım 1897; BEO. 1167/87462, 1316 Ra. 3/30 Temmuz 1898; BEO. 3325/249332, 1326 Ca. 2/2 Haziran 1908.

Bâb-ı Defteri, Darphane İradeler: D.DRB. İ. 24/22 1264 N. 17/17, Ağustos 1848.

Cevdet, Darphane: C.DRB. 63/3140 1200 Ş. 29/27, Haziran 1786.

Dâhiliye Nezâreti, İdare: DH.İD. 28/34 1329 Ş. 24/20, Ağustos 1911; DH.İD. 228/35, 1329 N. 26/20 Eylül 1911.

Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi: DH. MKT. 1006/7, 1323 C. 28/30 Ağustos 1905; DH. MKT. 1073/16, 1322 S. 29/24 Nisan 1906; DH. MKT 2194/25, 1316 Z. 12/27 Nisan 1899; DH. MKT. 2874/71, 1327 C. 24/13 Temmuz 1909.

Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemi: DH. ŞFR. 236/10, 1315 Ra. 4/3 Ağustos 1897; DH. ŞFR. 236/49, 1315 Ra. 13/12 Ağustos 1897; DH. ŞFR. 236/118, 1315 Ra. 29/28 Ağustos 1897; DH. ŞFR. 362/104, 1324 S. 22/17 Nisan 1906; DH. ŞFR. 363/45, 1324 Ra. 6/30 Nisan 1906; DH. ŞFR. 396/12, 1326 Ra. 1/3 Nisan 1908; DH. ŞFR. 396/132, 1326 Ra. 18/20 Nisan 1908.

Dâhiliye Nezâreti, Tesri'-i Muâmelât ve İslahât Komisyonu: DH. TMIK.M. 8/33, 1314 M. 16/27 Haziran 1896; DH. TMIK.M. 9/2, 1314 M. 30/11 Temmuz 1896; DH. TMIK.M. 9/64, 1314 M. 28/9 Temmuz 1896; DH. TMIK.M. 13/93, 1314 Ra. 30/8 Eylül 1896; DH. TMIK.M. 23/46, 1314 C. 23/29 Kasım 1896; DH.TMIK.M. 221/59, 1324 Ra. 11/5 Mayıs 1906; DH. TMIK.M. 229/23, 1324 B. 10/30 Ağustos 1906; DH. TMIK.M. 266/65, 1326 B. 3/1 Ağustos 1908.

Hariciye Nezâreti, Tahrirât: HR.TH. 282/19, 1321 M. 22/20 Nisan 1903.

Hatt-ı Hümayun: HAT. 573/28091, 1225 N. 4/3 Ekim 1810; HAT 1271/49239F, 1250 B. 20/22 Kasım 1834; HAT 1271/49239E, 1250 Ş. 3/5 Aralık 1834; HAT 1271/49239H, 1250 Ş. 3/5 Aralık 1834.

İrade, Dâhiliye: İ.DH. 372/24654, 1273 B. 26/22 Mart 1857; İ. DH. 442/29207, 1276 S. 17/15 Eylül 1859.

İrade, Hariciye: İ.HR. 171/9254, 1276 S. 20/18 Eylül 1859; İ.HR. 391/7, 1322 B. 13/23 Eylül 1904.

İrade, Maârif: İ. MF. 16/49, 1328 L. 27/1 Kasım 1910.

İrade, Meclis-i Mahsûs: İ.MMS. 105/4464, 1306 N. 13/13 Mayıs 1889.

İrade, Taltifât: İ. TAL. 488/5, 1332 M. 2/1 Aralık 1913.

Maârif Nezâreti, Mektubî Kalemi: MF.MKT. 18/136, 1291 Ca. 23/10 Temmuz 1874; MF.MKT. 34/176, 1293 Ra. 15/10 Nisan 1876; MF.MKT. 38/60, 1293 Ca. 30/23 Haziran 1876; MF.MKT. 40/68, 1293 B. 3/25 Temmuz 1876; MF.MKT. 45/102, 1293 Z. 15/1 Ocak 1877; MF.MKT. 83/45, 1301 Ş. 2/28 Mayıs 1884; MF.MKT. 133/26, 1309 R. 21/24 Kasım 1891; MF.MKT. 148/92, 1310 S. 7/31 Ağustos 1892; MF.MKT. 148/129, 1310 S. 9/2 Eylül 1892; MF.MKT. 154/39, 1310 R. 25/16 Kasım 1892; MF.MKT. 167/2, 1310 L. 15/2 Mayıs 1893; MF.MKT. 167/36, 1310 L. 19/6 Mayıs 1893; MF.MKT. 178/87, 1311 S. 8/21 Ağustos 1893; MF.MKT. 178/1, 1311 S. 1/14 Ağustos 1893; MF.MKT. 178/103, 1311 S. 8/21 Ağustos 1893; MF.MKT. 181/110, 1311 Ra. 17/28 Eylül 1893; MF.MKT. 185/98, 1311 R. 26/6 Kasım 1893; MF.MKT. 188/78 1311 Ca. 21/30 Kasım 1893; MF.MKT. 191/13 1311 C. 17/26 Aralık 1893; MF.MKT. 192/5, 1311 B. 1/8 Ocak 1894; MF.MKT. 192/96, 1311 B. 7/14 Ocak 1894; MF.MKT. 201/15, 1311 L. 13/19 Nisan 1894; MF.MKT. 237/14, 1312 Ca. 21/20 Kasım 1894; MF.MKT. 264/13, 1312 Za. 28/23 Mayıs 1895; MF.MKT. 272/4, 1313 M. 10/3 Temmuz 1895; MF.MKT. 276/25, 1313 S. 13/5 Ağustos 1895; MF.MKT. 289/35, 1313 Ca.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-î Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

3/22 Ekim 1895; MF.MKT. 295/8, 1313 C. 8/26 Kasım 1895; MF.MKT. 341/39, 1314 Ca. 24/31 Ekim 1896; MF.MKT. 369/12, 1315 R. 18/16 Eylül 1897; MF.MKT. 379/6, 1315 B. 7/2 Aralık 1897; MF.MKT. 384/16, 1315 Ş. 27/21 Ocak 1898; BOA. MF.MKT. 419/43, 1316 C. 4/20 Ekim 1898; MF.MKT. 430/49, 1316 Ş. 15/29 Aralık 1898; MF.MKT. 456/25, 1317 Ra. 9/18 Temmuz 1899; MF.MKT. 460/5, 1317 R. 1/9 Ağustos 1899; MF.MKT. 467/28, 1317 Ca. 14/20 Eylül 1899; MF.MKT. 481/50, 1317 Ş. 22/26 Aralık 1899; MF.MKT. 485/32, 1317 N. 30/1 Şubat 1900; MF.MKT. 488/32, 1317 L. 29/2 Mart 1900; MF.MKT. 489/18, 1317 L. 29/2 Mart 1900; MF.MKT. 495/23, 1317 Za. 19/21 Mart 1900; MF.MKT. 551/34, 1318 Z. 23/13 Nisan 1901; MF.MKT. 555/42, 1319 M. 11/30 Nisan 1901; MF.MKT. 560/29, 1319 S. 9/28 Mayıs 1901; MF.MKT. 562/14, 1319 S. 19/7 Haziran 1901; MF.MKT. 607/42, 1319 Za. 7/15 Şubat 1902; MF.MKT. 613/21, 1319 Za. 28/8 Mart 1902; MF.MKT. 620/27, 1320 M. 1/10 Nisan 1902; MF.MKT. 621/45, 1320 M. 8/17 Nisan 1902; MF.MKT. 625/15, 1320 M. 28/7 Mayıs 1902; MF.MKT. 635/36, 1320 Ra. 10/17 Haziran 1902; MF.MKT. 663/60, 1320 C. 25/29 Eylül 1902; MF.MKT. 675/58, 1320 N. 7/9 Aralık 1902; MF.MKT. 676/62, 1320 N. 27/28 Aralık 1902; MF.MKT. 707/25, 1321 S. 25/23 Mayıs 1903; MF.MKT. 708/34, 1321 S. 28/26 Mayıs 1903; MF.MKT. 722/52, 1321 Ca. 9/3 Ağustos 1903; MF.MKT. 752/63, 1321 N. 18/8 Aralık 1903; MF.MKT. 754/28, 1321 L. 6/26 Aralık 1903; MF.MKT. 808/49, 1322 B. 28/8 Ekim 1904; MF.MKT. 854/52, 1322 Ra. 8/13 Mayıs 1905; MF.MKT. 869/15, 1320 M. 1/12 Temmuz 1905; MF.MKT. 946/76, 1324 C. 20/1 Ağustos 1906; MF.MKT. 1040/38, 1326 M. 17/20 Şubat 1908; MF.MKT. 1052/69, 1326 R. 5/7 Mayıs 1908; MF.MKT. 1064/45, 1326 C. 7/7 Temmuz 1908; MF.MKT. 1077/33, 1326 N. 11/7 Ekim 1908; MF.MKT. 1081/62, 1326 L. 19/14 Kasım 1908; MF.MKT. 1135/44, 1327 C. 16/5 Temmuz 1909; MF.MKT. 1163/14, 1328 L. 21/26 Ekim 1910; MF.MKT. 1177/9, 1330 M. 4/25 Aralık 1911; MF.MKT. 1179/18, 1330 Ca. 7/24 Nisan 1912; MF.MKT. 1192/57, 1331 Z. 28/28 Kasım 1913.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları: MV. 232/7, 1332 M. 1/30 Kasım 1913.

Sadâret Divan Kalemî Evrâkı, Mukâvelenâmeler: A.} DVN.MKL. 12/5, 1291 S. 28/16 Nisan 1874; A.} DVN.MKL. 25/45, 1301 Z. 29/20 Ekim 1884; A.} DVN.MKL. 74/31, 1275 R. 9/16 Kasım 1858.

Sadâret Mektubî Kalemî, Meclis-i Vâla Evrâkı: A.} MKT.MVL. 30/24, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850; A.} MKT.MVL. 51/40, 1268 Ca. 22/14 Mart 1852.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Mühime Kalemî (Odası): A.} MKT.MHM. 167/2, 1276 Ra. 4/1 Ekim 1859; A.} MKT.MHM. 190/23, 1277 M. 14/2 Ağustos 1860; A.} MKT.MHM. 257/77, 1279 N. 27/18 Mart 1863.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir: A.} MKT.NZD. 11/92, 1266 N. 28/7 Ağustos 1850; A.} MKT.NZD. 12/28, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Umum Vilâyet: A.} MKT.UM. 102/88, 1268 N. 27/15 Temmuz 1852.

B. Gazeteler

Diyarbakır Vilayet Gazetesi: No, 261, 1291 Ş. 6/18 Eylül 1874; No, 342, 1293 R. 3/27 Nisan 1876.

Takvîm-i Vakâyi Gazetesi: No, 2053, 1285 Za. 1/13 Şubat 1869.

C. Salnameler

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1328), Selanik Matbaası, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1316), Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1317), Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1318), Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1319), Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, (1321), Asır Matbaası, İstanbul.

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1300), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1316), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1317), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1318), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1319), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1321), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1323), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

D. Yayınlanmış Vesikalar

Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi (1291), Matbaa-i Âmire, Dersaadet.

Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi (1322), Asır Matbaası, İstanbul.

Halil Edhem (1334), *Müze-i Hümâyûn, Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiye Kataloğu Kısm-ı Sâdis, Meskûkât-ı Osmaniye*, C. 1, Mahmûd Bey Matbaası, Konstantiniye.

Halil Edhem (1339-1923), *Âsâr-ı Atîka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları (Tarihçesi, Tasnîfâtı ve Mikdârı)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Halis Eşref (1316), *Külliyat-ı Şerh-i Kânûn-ı Arâzi*, A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiyesi, Dersaadet.

Hüsnü Efendi (1310), *Arâzi Kânûnnâmesi Şerhi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.

Kânûnnâme-i Arâzi (1274), Takvîmhâne-i Âmire, Dersaadet.

Kuyucaklızâde Mehmed Atif Bey (1319), *Arâzi-i Kânûnname-i Hümâyûnu Şerhi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.

Müze-i Hümâyûn Rehnümâ (1319), Mahmûd Bey Matbaası, Konstantiniye.

Müze-i Hümâyûn Rehnümâ (1330), Matbaa-i Ebûzziyâ, Konstantiniye.

Müze-i Hümâyûn Rehnümâ (1337), Matbaa-i Ahmed İhsân ve Şürekâsı, Konstantiniye.

Müze-i Hümâyûn-i Osmâniye Mahsûs Muhtasar Rehnümâ (1325), Matbaa-i Ahmed İhsan, Konstantiniye.

E. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ağrakça, Ahmet (2011), "Tedmür", *TDVİA*, C. 40, İstanbul, s. 264-265.

Aktan, Ali (2020), "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer", *TDVİA*, C. 31, Ankara, s. 387-388.

Ayverdi, İlhan (2011), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.

Baytak, İsmail (2019), "Eskiçağ Mezopotamya'sında Rahip-Kral/Tanrı Kral Yönetimi ve Devlet", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Editörler: L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, s. 421-436.

Çağ, Galip-Öztürk, Funda (2021), "Osmanlı Devleti'nde Adli Modernleşme: Tanzimat

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

- Döneminde Dava Vekilliği (Avukatlık) ve Baronun Ortaya Çıkışı, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, s. 537-560.
- Çakmak, Biray (2019), "Osmanlı Taşrasında Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Gediz Kazasında Bulunan Eski Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2019, s. 169-188.
- Eyice, Semavi (1985), "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1596-1599.
- Eyice, Semavi (1995), "Eldem, Halil Ethem", *TDVİA*, C. 11, İstanbul, s. 18-21.
- Gündüz, Filiz (2007), "Osman Hamdi Bey", *TDVİA*, C. 33, İstanbul, s. 468-469.
- Hut, Davut (2020), "Fethi Paşa", *TDVİA*, C. Ek-1, Ankara, s. 450-451.
- Karaduman, Hüseyin (2004), "Belgelerle İlk Türk Asâr-ı Atıka Nizamnamesi", *Belgeler*, C. 25, S. 29, s. 73-92.
- Köroğlu, Kemalettin (2018), *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıçtan Perslere Kadar)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mumcu, Ahmet (1969), "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 3-4, s. 45-78.
- Naab, J.P.-Unger, Eckhard (1934), *Pir Hüseyin'de Naram-Sin Stelinin Keşfi*, Asarı Atıka Müzeleri Neşriyatı, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1985), "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1599-1600.
- Pekşen, Okay (2016), "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", *History Studies*, C.8, S. 2, 2016, s. 55-68.
- Saatçi Ata, Meltem Begüm (2021), "Müze-i Hümâyun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'in Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi Dergisi*, S. 21, s. 459-482.
- Shaw, Wendy M.K (2004), *Osmanlı Müzeciliği (Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi)*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Türkseven, Hüseyin (2010), Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası ve Müze-i Hümayun'un Kuruluşu, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale*.
- Yücel, Erdem (2006), "Müze", *TDVİA*, C. 32, İstanbul, s. 240-243.
- Yücel, İdris- Çakmak, Biray "Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası: Kurumsal Düzenlemeler ve Uygulamalar", *Halil İnalçık Armağanı- IV Tarih Araştırmaları*, Ahmet Özcan (Ed.), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 278-319.